

РОЗДІЛ ІV.
НАВ'ЯЗАНЕ ПОВСЯКДЕННЯ:
СХІДНІ РОБІТНИКИ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ

Віта ДМИТРЕНКО

Нормування роботи та побуту оstarбайтерів

З розвитком держави як бюрократичного механізму зростає її роль у формуванні повсякдення пересічної людини. Особливо це характерно для тоталітарних режимів, які прагнуть контролювати усі сфери життя своїх громадян. Третій Рейх, як і СРСР, безперечно, відноситься до такого типу політичних режимів. Тому специфіка формування повсякденного життя оstarбайтерів полягала в тому, що нацистська влада, сприймаючи їх як людей «другого сорту», вважала за можливе розпоряджатися їхнім життям, здоров'ям, формувати побут, визначати культурні потреби на власний розсуд. Екстраординарні чи екстремальні умови зміни усталеного способу життя, помножені на попередній досвід проживання в тоталітарній державі, призвели до того, що повсякдення тепер примусово вивезеного робітника формувалося швидко й максимально кориговано «згори».

Історик П. Полян відзначає, що спочатку німецька влада розрізняла тринадцять категорій іноземних робітників, а 28 грудня 1942 р. спільним наказом Г. Геринга та Ф. Заукеля затверджено спрощений підхід до градації іноземної робочої сили. У результаті залишилося чотири категорії іноземців: західні робітники, польські робітники, східні робітники – оstarбайтери (нім. «ostarbeiter»), євреї та цигани¹. Права й обов'язки іноземних робітників на території Третього Рейху прямо залежали від їхньої раси, національності та країни походження. Примусових робітників з території СРСР поділяли на вихідців із «старорадянських» (мається на увазі територія СРСР до 1939 р.) та «новорадянських» (колишні країни Естонія, Латвія, Литва та дистрикт «Галичина») областей. Найбільші застереження та недовіра стосувалися саме перших. Таке упереджене ставлення пояснювали тим, що вони «...проживали в обстановці більшовицького панування та систематично виховувалися вороже

---

¹ Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 93.

ставлення до націонал-соціалістичної Німеччини і до європейської культури»¹.

Улітку 1943 р. вступив у дію припис, який дозволяв господареві поділяти на власний розсуд остарбайтерів на «поганих» та «кращих». «Кращі» отримували право носити нашивку «OST» меншого розміру і на лівому рукаві, а «погані» – продовжували носити нагрудні знаки².

У нацистській Німеччині великими накладками видавали спеціалізовану літературу про поведінку з примусовими робітниками, спілкування з ними тощо. Найяскравіший зразок такої літератури – брошура «Відбір і залучення до праці остарбайтерів. Психологічні розмірковування, продуктивність праці та її підвищення»³. Ця «психологічна інструкція» називає присутні риси остарбайтерів: невибагливість, терплячість, упертість і постійне незадоволення життям; водночас і такі – велика гостинність, м'якість душі, довіра, волелюбність. Автор брошури пересічним німцям на основі аналізу пропонує «рецепти» ставлення до остарбайтерів.

Тут же виокремлено кілька типів остарбайтерів:

- 1) безпритульні (безхатченки) – особи, які втратили цінності й гідність;
- 2) потенційні робітники – кваліфіковані особи, але незадоволені роботою;
- 3) гарні робітники – надійні, спокійні, старанні, здібні особи;
- 4) симулянти – нещирі, хитрі, брехливі, потаємні особи;
- 5) обмежені робітники – неосвічені особи, без досвіду, не здатні думати;
- 6) жінки-українки – чисті, старанні, благонадійні⁴.

Остарбайтерів ізольовували від німецького населення, іноземних цивільних робітників та військовополонених, дозволяли переміщення лише замкненими контрольованими колонами. Для них створювали так

¹ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 3. Спр. 147. Инструкции бывших немецких властей по обложению налогами населения, использования рабочей силы оккупированных областей Украины, 1941–1943 гг. Арк. 18–19.

² Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 145.

³ Haas L. Auswahl und Einsatz der Ostarbeiter. Psychologische Betrachtungen, Leistung und Leistungssteigerung. Saarbrücken: Haus d. Technik, Cau westmark, 1944. 89 s.

⁴ Там само. S. 51–54.

звані «російські підприємства», такі, де працюватимуть винятково вихідці із «старорадянських областей» під керівництвом німецьких робітників¹.

Побут та умови праці остарбайтерів формували, організовували й максимально коригували «згори». Прибувши на територію Третього Рейху, українські робітники отримували вказівки щодо умов проживання та праці в новій країні. Для регламентації їхнього повсякдення створювали загальнонімецькі та місцеві спеціальні органи чи окремі відділи, призначали відповідальних та контролерів на місцях роботи і проживання.

Загальнонімецькими органами, що займалися організацією та контролем щодення східних робітників, були: Рейхсміністерство праці й економіки, Рейхсміністерство озброєнь і боєприпасів, Міністерство східних окупованих територій, ділова група працевикористання відомства з чотирирічного плану. Вони долучалися до створення законодавчої бази регламентації праці іноземних робітників. Своєрідним координаційним органом, який виступав посередником між цими установами, був спеціальний департамент іноземців Імперської служби безпеки (РСГА) (нім. Reichssicherheitshauptamt), який у лютому 1942 р. розробив законопроект про універсальний розпорядок життя остарбайтерів. Керівником департаменту призначено Б. Баатца².

Ідеологічною сферою життя іноземців опікувалася Робоча комісія з питань іноземців при РСГА, а розподілом робочої сили між галузями та регіонами – окреме управління Центру з планування³. З 21 березня 1942 р. основним органом, що відповідав за східних робітників, стало Імперське бюро з використання робочої сили на чолі з Ф. Заукелем. Воно регулювало умови проживання, праці та заробітку іноземців-робітників на території Третього Рейху⁴. Організацією побутових умов остарбайтерів займався Німецький Трудовий Фронт (ДАФ) (нім. Deutsche Arbeitsfront (DAF)).

¹ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 3. Спр. 147. Инструкции бывших немецких властей по обложению налогами населения, использования рабочей силы оккупированных областей Украины, 1941–1943 гг. Арк. 21.

² Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: [Б. в.], 2009. С. 96–97.

³ Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 162.

⁴ Бичехвост А. Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944–1953 гг.). Саратов: Саратовская Государственная академия права, 2008. С. 219.

Зокрема, він відповідав за їхнє харчуванням, санітарно-гігієнічні норми, дозвілля, листування, вирішення різних поточних проблем.

Улітку 1942 р. при Міністерстві східних окупованих територій (нім. Reichsministerium für die Besetzten Ostgebiete) створено нову організацію – Центральне бюро зі східних народів, яку очолював Г. фон Менде. Основна її функція – нагляд за іноземцями у Третьюму Рейху¹.

Загалом різні міністерства та установи Рейху контролювали як заводи, де використовувалася праця остівців, так і умови їхнього проживання та побуту. Зокрема, вони повинні були відвідувати табори, лікарні, збірні пункти тощо. Усі ці організації мусили інформувати Ф. Заукеля й діяти спільно².

Контроль за утриманням і харчуванням остарбайтерів, які працювали у сільськогосподарських підприємств, та хатніми робітницями здійснювала німецька організація «Державна установа харчування» або Міністерство харчування (нім. Reichsernährungsministerium). При установі функціонували відділи для представників кожної нації.

Окрім цього, умови праці остарбайтерів організовували й регламентували керівники підприємств, домовласники та власники сільськогосподарських угідь. Згідно з указом Ф. Заукеля від 5 лютого 1943 р., якщо на підприємстві працювало понад 20 остарбайтерів, то на ньому призначали відповідальну за них особу, до якої вони мусили звертатися в разі потреби. Цей відповідальний мав право вносити пропозиції керівництву підприємства щодо підвищення працездатності та оптимізації роботи східних робітників, а також надавати їм окремі пільги за гарну роботу (дозвіл виходити за територію табору, отримувати тютюн, додаткові продукти харчування тощо)³.

На підприємстві призначали начальника охорони, котрий відповідав за безпеку й дисципліну на робочому місці. Він повинен був разом із персоналом фірми поводитися з остарбайтерами стримано, не вступати з ними в «непотрібні» розмови й виявляти до них симпатію. Взагалі будь-яке спілкування зі східними робітниками в позаробочий час забороняли.

¹ Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 101.

² ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А.Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 252.

³ Там само. Арк. 252–253.

Охороні підприємства дозволяли стріляти в остарбайтерів, які намагалися втекти. Заводську охорону комплектували з майстрів та робітників-німців.

Усі німецькі робітники на підприємствах виконували функцію нагляду за остарбайтерами. У сільській місцевості такі зобов'язання мали господарі та установи праці.

Умови проживання й дозвілля східних робітників регулювало керівництво таборів праці. Типовий табір – це огорожена колючим дротом територія з розташованими тимчасовими житлами-бараками, допоміжними приміщеннями: кухнею, їдальнею, вахтою, лазаретом, приміщенням для вмивання, туалетами, карцером тощо. Однак, у наказі Ф. Заукеля від 28 серпня 1942 р. говорилося про необхідність зняти колючий дріт з таборів, оскільки він «психологічно негативно» впливає на ефективність праці східних робітників¹.

Керівники таборів мали в своєму розпорядженні заступників, секретаря, охорону, перекладачів, лікаря, кухаря, старостів бараків і кімнат. Перевагу при призначенні останніх надавали особам, які володіли німецькою мовою. Згідно з розпорядженням №1 ДАФ (1942 р.) у таборах праці встановлювали години нічного відбою: улітку – о 22.30 год., узимку – о 21.30 год.². Головною метою діяльності начальника табору була підтримка у східних робітників здатності «продуктивно працювати»³.

Керівник табору організовував загальні щоденні зібрання, де повідомляли різні новини, вирішували нагальні потреби. Він давав різноманітні вказівки остарбайтерам, стежив за їхнім листуванням, дотриманням правил проживання, чистоти та порядку в таборі; вирішував питання про надання медичної допомоги східним робітникам, займався організацією їхнього дозвілля. Для цього він розробляв програму проведення вечорів. Наприклад, у таборах фірми Готфрід остарбайтери мали відпочивати за таким графіком:

- понеділок – заняття в музичних групах;
- вівторок – заняття в співочій групі;
- середа – уроки німецької мови;
- четвер – вечір ручної праці;

¹ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А.Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 161.

² Там само. Арк. 134.

³ Там само. Арк. 130.

п'ятниця – гра в шахи та інші логічні ігри;

субота – уроки німецької мови;

неділя – вечір танцю та співу, прогулянка (за сприятливих погодних умов – спортивні змагання). Інколи в неділю проводили дружні вечори для одиноких чоловіків і жінок. Вони передбачали спільну вечерю, хоровий спів, танці, сольні виступи співаків тощо¹.

Начальник охорони табору відповідав за виконання наказів, безпеку, дисципліну в таборі та по дорозі на роботу. З важливих питань він отримував накази районного відділу гестапо, а в разі виникнення надзвичайної ситуації обов'язково повідомляв про неї.

Питаннями безпеки, розшуку та покарання східних робітників займалися гестапо, СС і поліція. У кожному поліцейському відділенні створювали спеціальний «Відділ росіян». Він призначав гестапівця (політичного уповноваженого з питань безпеки) на кожне підприємство, де працювали остарбайтери.

СС і поліція займалися профілактикою втеч, проводячи обшуки в таборах праці. Під час обшуків вилучали заборонені предмети (медикаменти, рюкзаки, біноклі, іноземні газети, карти, записники тощо). Поліція також розшукувала втікачів. Для цього вона друкувала їхні світлини в спеціальних виданнях, що розповсюджували на території Рейху, та подавала інформацію про втікачів у всі відділки.

З метою нагляду за іноземними робітниками гестапо заснувало спеціальний відділ – гестаподецернат IV 1С, а у 1943 р. – відділ Ц-2К для розшуку втікачів-іноземців.

До співпраці з поліцейськими органами залучали все німецьке населення, особливо членів нацистської партії. Вони організовувалися в

---

¹ РГВА. Ф. Р-1382-к: Документальные материалы на советских и иностранных граждан, находившихся в Германии во время второй мировой войны. Оп. 1. Д. 136: Распоряжения, сообщения, инструкции, протоколы совещаний, переписка имперского министра вооружения и боеприпасов, Генерального уполномоченного по использованию рабочей силы, Немецкого Рабочего Фронта с руководством специальных и военных предприятий, акционерных обществ «Г. Линднер», «Фольксваген», Дрезденского банка и других об использовании и оплате труда иностранных рабочих и военнопленных, условиях их жизни, правилах внутреннего распорядка в трудовых лагерях, списки «восточных рабочих» и др., недатированно. Л. 54.

спеціальну службу контролю з метою стеження та інформування про поведінку й настрої іноземних робітників¹.

До системи покарання остарбайтерів входили виправно-трудова й штрафні табори для порушників. Порушення трудової дисципліни карали грошовими штрафами, фізичними покараннями, арештами, відправкою до виправно-трудова, штрафних чи концентраційних таборів. Так, за легкі проступки (наприклад, одноразове запізнення) робітник отримував усне чи письмове зауваження; за кількаразові запізнення, залишення місця роботи чи неявку на роботу без поважної причини накладали штраф, максимальний розмір якого дорівнював заробітній платі за один день; за свідоме невиконання розпоряджень керівництва стягували штраф у розмірі не більше тижневої зарплати².

Окрім штрафів за порушення трудової дисципліни карали арештами. Так, заарештувати могли за несанкціонований відпочинок під час роботи³, втечу з роботи⁴, крадіжку⁵.

Також підприємці мали право за порушення умов роботи карати остарбайтерів додатковою роботою після закінчення зміни, відправляти їх на штрафну роботу, позбавляти вареної страви або ув'язнювати на три дні. Саботаж на роботі карали концтабором або смертною карою. Крім того, за порушення остарбайтерами трудового режиму їхні сім'ї або батьків, котрі проживали на окупованій території, могли позбавити державної підтримки та пільг.

Медичну допомогу остарбайтери отримували в спеціально організованих приміщеннях при таборах. Проте, не завжди хворих могли ізолювати в окремій кімнаті через нестачу житлових приміщень. У такому

¹ Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: [Б. в.], 2009. С. 102–103.

² ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 336.

³ ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 6. Спр. 305: Листування адміністрації німецько-фашистських таборів з поліцією про розшук російських і українських робітників, які втекли з таборів, накладення на них штрафів та стягнень. списки цих робітників, 19 червня 1942 р. – 10 жовтня 1944 р. Арк. 23–24.

⁴ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 41 в: Документи про радянських громадян, вигнаних до Німеччини (анкети, посвідчення, заяви, листування), т. IV, не датовано. Арк. 231.

⁵ Там само. Арк. 234.

випадку хворого відправляли до звичайної німецької лікарні або до спеціальних таборів для хворих остарбайтерів, створених у великих промислових центрах. Згідно з розпорядженням Міністерства праці «Про лікування остарбайтерів» від 4 березня 1942 р. східним робітникам видавали медичні препарати через спеціальні лікарняні каси. Внески до такої каси сплачував роботодавець¹. Членові лікарняної каси гарантували надання мінімуму медичних послуг: лікарняний огляд (перша медична допомога, допомога зубного лікаря, вузького спеціаліста, допомога лікарськими препаратами й витратними матеріалами) та допомога в лікарні (курс лікування). Якщо на лікування були необхідні значні кошти або тривалий час, то хворого рекомендували відправляти на батьківщину.

Організацією листування остарбайтерів опікувалися пошта та органи цензури. У цілому в період війни на всій території Німеччини діяли 15 офіційних установ цензури. З них одна – у Берліні, що цензурувала листи виключно східних робітників. Цензурування відбувалося в кілька етапів: спочатку керівництвом таборів, а на окупованих територіях старостами або спеціальними особами, які працювали при біржах праці; потім – у Берліні у спеціальній установі цензури; насамкінець – за місцем призначення кореспонденції: у тих же таборах керівництвом чи старостами або спеціально призначеними особами на окупованих землях. Прорецензувані листівки позначали штампом – літери «Ab» в колі.

Усього в Німеччині існувало три поштові системи, якими офіційно й неофіційно користувалися остарбайтери та їхні родичі в Україні:

1) Reichspost – державна пошта (обслуговувала територію Німеччини та окуповані Західну й Центральну Європу). За допомогою неї остарбайтери листувалися між собою;

2) Feldpost – польова пошта (пошта для німецьких військових, які могли неофіційно передати листа адресатові);

3) Dienspost – службова пошта німецьких установ на окупованих східних територіях, у тому числі й в Україні. Її використовували для листування рідних з остарбайтерами².

¹ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 108, 128 зв.

² Ostarbeiten mail in world war II: Doc. a. correspondence / [comp. by]. G. G. Werbizky. Tenaflly (N.j.): Hermitage, 1996. S. 22–23.

Дозвілля східних робітників забезпечували офіційні та підпільні (нелегальні) органи, що розповсюджували пресу й листівки українською, російською та білоруською мовами. Так, у Берліні двічі на тиждень легально виходила українська газета «Колос», додатки «Хлібороб», «За нову Європу», «Вісті», «Українець», ілюстрований журнал «Дозвілля»¹.

З 1944 р. до організації повсякденного життя оstarбайтерів долучалися священники (як правило, біженці та евакуйовані): їм дозволяли проводити богослужіння для робітників зі Сходу. Для цього духовних осіб закріплювали за окремими районами Третього Рейху².

Згідно з твердженням української дослідниці О. Коляструк, сучасні вчені історію повсякденності трактують також через «рівень життя» (технологія життя) та «стиль життя» (аксіологія життя). Під «рівнем життя» розуміється кількість і якість харчування, одягу, житла, транспорту, знарядь праці, предметів дозвілля, засобів гігієни та лікування. Сюди ж можна віднести й особливості середовища, де проживає людина та діяльність офіційних і неофіційних органів, які організують чи впливають на її повсякденність. До «стилю життя» належить система життєвих орієнтирів: цінності, мораль, звички, пріоритети, смаки³.

У випадку з повсякденним життям оstarбайтерів їхній «рівень життя» був уніфікованим, тобто майже однаковим, насадженим «згори». Тому унікальність культури повсякдення східних робітників більшою мірою залежала від їхнього «стилю життя», тобто особистісного сенсового наповнення. Проте, на їхній «стиль життя» суттєво вплинув «рівень життя», а саме ті організації, установи, які втручалися в їхню буденність, намагалися її коригувати й контролювати на різних рівнях – від загальнонімецького до місцевого.

¹ Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка. Львів: Кальварія, 2005. С. 72.

² Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 291.

³ Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колективна монографія* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Кн. 1. Ч. 1. С. 16–17.

Трудове повсякдення: сприйняття та стратегії поведінки

На думку української дослідниці Г. Грінченко, значну кількість мирного населення СРСР Друга світова війна поставила перед проблемою виживання в невідомих раніше соціальних, економічних, культурних і побутових умовах чужої країни та спробою пристосуватися до цих умов як єдино можливого способу виживання¹. На способах поведінки в нових умовах та стратегіях виживання в чужій країні зупиняється й Т. Пастушенко. Вона називає три основні стратегії виживання оstarбайтерів у нацистській Німеччині: пасивне пристосування до існуючих обставин; активна адаптація до німецького культурного середовища та протестна поведінка².

Проте, І. Реброва зауважує, що для багатьох примусових робітників йшлося не про стратегії виживання, а про «стилі життя». Поняття «стратегії виживання» вона вважає однобоким і заїделогізованим, коли «примусовий робітник постає лише як жертва, пасивний об'єкт», «патологічна істота»³. І справді, оstarбайтери, залежні від матеріально-речового оточення незнайомої країни, не лише пристосовувалися, а й впливали на нього, вносячи певні інновації, створювали нову систему зв'язків і стосунків, тобто іншу повсякденність. У результаті склалися нова тілесність і нова ментальність, нові способи життя в масовому масштабі.

Розглянемо як оstarбайтери сприймали нові умови праці та які стратегії поведінки обирали.

По приїзді до Третього Рейху життя східного робітника розпочиналася зі знайомства з умовами роботи, правилами проживання та харчування. При цьому головним призначенням депортованих була праця. Тому й сприймали її як належне, як обов'язок. До того ж вони не мали права обирати собі вид роботи, а працювали там, куди їх спрямовували. Однак східні робітники, які прибули на територію майбутнього проживання пізніше, вже сформувавши певні уявлення (із чуток, листів своїх попередників тощо) про умови праці на чужині. І тому вони мали

¹ Грінченко Г. Г. «Oстарбайтеры» Третьего Рейха – стратегии выживания. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ, 2003. Вип. 7. С. 224.

² Пастушенко Т. В. Oстарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: [Б. в.], 2009. С. 146.

³ Реброва І. Примусова праця оstarбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942–1949). *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2009. Вип. 12. С. 46–47.

свої побажання з приводу працевлаштування. Зокрема, прагнули потрапити, передовсім, у сільське господарство до бауера (нім. «bauer»). Так, уродженець х. Щербача Решетилівського району Полтавської області І. Вовк засмутився, коли дізнався про майбутнє місце роботи: «... в мене настрій впав – бо я хотів, щоб до Бауера потрапити на роботу, а потрапив на залізну дорогу. Бо балачки такі були, що у Бауера набагато краще...»¹.

Як правило, робочий день оstarбайтерів, що працювали на підприємствах, розпочинався о 6–8 год. і закінчувався о 17–18 год., тобто тривав 8–12 годин на добу або 48–60 год. на тиждень². У сільській місцевості тривалість робочого дня була ненормованою. Вона залежала від специфіки, розміру господарства та сезонності робіт. В обідню перерву, якщо вона була, оstarбайтери могли пообідати або перепочити.

На думку німецького дослідника У. Герберта, найчастіше робочим місцем оstarбайтера на підприємстві був токарний чи фрезерувальний станок. За ним він працював один чи під наглядом німецького робітника. Також східних робітників часто використовували на роботах, що потребували ручної праці³.

Оstarбайтери сприймали труд як звичне явище, подібне до того, що вони мали вдома: «...я повинна була посуд помити, підлогу... все прибрати, віднести білизну в пральню... Кортше кажучи, особливої роботи не було... тому що у нас мама хворіла. Ми до цієї роботи привчені були...» – стверджує О. Галкіна⁴. «Працював я звичайно, в силу своїх можливостей. Це не у нас – чим більше працюєш, більше ганяють», – пригадує В. Чернобаєв⁵.

Людина, яка мешкала раніше в селі, сприймала багатогодинну роботу в бауера як звичайну норму, не вважаючи її тяжкою: «...я ж у хазяїна не робила важко, я робила так із 5 часів і до 8 вечора кожен день, а

¹ Вовк Іван Федорович. *То була неволя. Спогади та листи «оstarбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 91.

² Пастушенко Т. В. *Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953)*. Київ: [Б. в.], 2009. С. 110.

³ Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Bonn: Dietz, 1999. S. 240.

⁴ «Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрою Галкіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 174.

⁵ Василь Степанович Чернобаєв. *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів*. / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 42.

у неділю до 2 часов» – пригадує П. Овчаренко¹. До того ж, оstarбайтери, які працювали в сільському господарстві, часто ототожнювали роботу в полі зі звичайною роботою в колгоспі².

Дослідниця Т. Пастушенко вражена готовністю українських робітників до найгіршого і так званого «нормального» сприйняття ними примусової праці. Вона пояснює це тим, що «давалася взнаки вироблена століттями психологія покори українського селянина»³.

Частина східних робітників (особливо ті, які працювали у сільському господарстві, на цегляних заводах, шахтах тощо) умови роботи в Німеччині визначає як важкі та несприятливі. Про це свідчить звіт берлінської інспекції з використання іноземної робочої сили (березень 1943 р.), де зафіксовані скарги оstarбайтерів на значну тривалість робочого дня (до 18 год. на добу), відсутність вихідного, холод на робочому місці тощо⁴. Причому спостерігається закономірність: чим більший завод – тим гіршими були умови праці.

Таким чином, ознайомившись з умовами праці та методами покарання за порушення трудової дисципліни, оstarбайтери сформуливали власні стратегії поведінки в робочий час. Вони залежали, насамперед, від рис характеру особистості, а також від умов, у яких знаходилася людина. Ті з них, хто боявся покарання, виконували всю роботу, не брали участі у страйках, не вдавалися до шкідництва тощо: «... я так себе поводи́ла, не була... порушником... я жила как ото, знаєте, мишка якась. Боялась ступить кудись не туди. А тому, можливо, й вціліла...»⁵.

¹ Овчаренко Парасковія Іванівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 68.

² ДАПО. Ф. Р-3388: Государственная Чрезвычайная Комиссия по установлению и расследованию нанесенных злодеяний немецкими захватчиками Полтавской области, г. Полтава. Оп. 1. Спр. 1630: Заявления, письма и фотоснимки граждан, угнанных в немецкое рабство по Велико-Сорочинскому сельсовету Миргородского района Полтавской области. Т. 3., 14 березня – 28 квітня 1944 р. Арк. 14 зв.

³ Пастушенко Т. В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2003. Вип. 7. С. 231.

⁴ Штрайт К. Советские военнопленные – массовые депортации – принудительные рабочие. *Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований* / пер. с нем. предисл. В. Рана. Москва: Прогресс-Академия; Весь мир, 1996. С. 596.

⁵ «Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрою Галкіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів* /

Інша ж категорія «східняків» ухилялася від роботи різними способами. По-перше, від роботи звільняли хворих, вагітних¹ та жінок, які перебували в декретній відпустці². Тому деякі остарбайтери свідомо наносили собі рани. Так, Б. Зіоменко пригадує: «Щоб не працювать... візьмеш, натреш, ножом шкіру здереш... до крові, а потім сіль і часник прикладаєш, ну, зав'язуєш бинтом. На другий (*день*. – *В. Д.*)... лягаєш спать. Пече... Зранку просинаєшся... починає гнить (*рука*. – *В. Д.*)... прийдеш до санчастини, тебе звільняють від роботи»³. Інший колишній примусовий робітник Г. Марченко пригадує, як дехто з остарбайтерів, щоб не працювати і повернутися на батьківщину, вживали сіль великими дозами. Інколи така тактика спрацьовувала і східного робітника відправляли в Україну⁴. Інколи жінки-остарбайтерки заявляли, що вони не можуть працювати за станом здоров'я. Таку тактику застосовувала К. Шевеля: «... коли не хочеться на роботу йти, та не піду. Збрешу, що саме не можна ж... саме містрація та. І вони нічого: будь дома»⁵.

По-друге, ухилитися від роботи можна було влаштувавши собі несанкціонований короткотривалий відпочинок шляхом навмисного шкідництва. Так, для того, щоб остарбайтерки, які працювали на фабриці, могли відпочити, М. Савченко з колегами, збираючи капусту, навмисно вставляла в неї камінці. У результаті при переробці врожаю ламалися ножі на конвеєрі. Тож східні робітниці відпочивали, доки ремонтували машину⁶. Працюючи в бауера, уродженець Іркліївського району Полтавської області

гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 188.

¹ ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 6. Спр. 309: Посвідчення росіян і українців, які працювали в Німеччині (A–W), не датовано. Арк. 34.

² ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 6. Спр. 307: Списки росіян і українців, які працювали в Німеччині, 10 серпня 1942 р. – 6 липня 1944 р. Арк. 7.

³ Борис Іванович Зіоменко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 47.

⁴ Геннадій Андрійович Марченко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 78.

⁵ Лахно В. І. Робота й заробітна плата в повсякденних практиках остарбайтерів у Третьюму Рейху. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. Київ: НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 135–146.

⁶ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 289.

І. Матюк, аби не доглядати за худобою, псував інвентар¹. Часто примусові робітники без потреби ходили «відпочивати» на 3–5 хвилин до туалету².

По-третє, ухилитися на деякий час від роботи можна було за допомогою доносів на своїх товаришів і підлабузництва: «Доносили всі... підлизи були... щоб не ходять на роботу», – пригадує Віра Омелянівна. Таку поведінку, спрямовану проти своїх співвітчизників, колишня остарбайтерка пояснює бажанням покращити собі умови роботи та особливостями менталітету: «Ну, там, розумієте всі, російський народ»³.

Частина остарбайтерів через власні переконання, не зважаючи на суворі покарання, здійснювали диверсії на виробництві⁴. Зокрема, Є. Шевелева зауважує: «Ми були великі патріоти, не старались, щоб зробити більше і якісно, а навпаки, вдавати неграмотних тощо, щоб побільше браку»⁵. Є. Тимченко вдавалася до подібних дій на прохання подруги-підпільниці: «Я... неправильно проводки паяла, спеціально... Працювала у нас перекладачка Валя... підпільниця... мене просила... я була шкідник...»⁶.

Наступна стратегія поведінки остарбайтерів передбачала створення для себе кращих умов роботи. Так, уродженець Хорольського району Полтавської області для того, щоб не виконувати тяжкої роботи, імітував епілепсію («чорну хворобу»). Медична комісія встановила його непридатність для роботи в шахті й полтавця перевели на легшу наземну

¹ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 3. Спр. 259: Щоденник жителя с. Мойсинець Іркліївського району Полтавської області Кушніра Ф. К. про період тимчасової окупації Іркліївщини, 1941–1943 рр. Арк. 40 зв.

² «А мы вот были изгой» – інтерв'ю з Зоєю Кривич. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 163.

³ Віра Омелянівна З. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 112.

⁴ Погорелов А. Від саботажу до збройної боротьби: опір остарбайтерів Південної України на території Третього Райху в 1942–1945 рр. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2019. Вип. 3 (25). С. 84. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.11.2019/pdf/VIM_25_2019-82-99.pdf

⁵ Шевелёва Е. А. «Но я всё время обращалась к себе, к своему сердцу». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 210.

⁶ Євдокія Федотівна Тимченко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 154.

роботу¹. Ф. Бородуля розповіла, що вона фізично не могла виконувати запропоновану їй роботу. Її перевели на легшу, але таку, що потребувала спеціальних знань. Щоб працювати тут надалі жінка максимально швидко пристосувалася до нових умов й опанувала нову спеціальність. Це врятувало її від фізичного виснаження – вважає колишня остарбайтерка.

Окремі східні робітники відмовлялися відпрацьовувати у вихідні дні або через погане харчування. Інша група остівців у процесі роботи намагалася допомагати один одному. Про таку взаємодопомогу говорять рядки листа, адресованого на Миргородщину: «Їхню (фізично слабких дівчат. – В. Д.) незavidну долю старалися об'легшити фізично сильніші дівчата, помагаючи виконати норму у перевозці тачками піску і каміння»².

Часто умови роботи остарбайтерам полегшували й пересічні німці чи працівники підприємств. Вони допомагали якнайшвидше отримати навички нової професії, працевлаштовували втікачів з трудових таборів тощо. Почуття здивування у східних робітників викликав той факт, що в селі господар працював нарівні з ними: «розносять коровам – і він (господар. – В. Д.), вичищають у корів – він вичищає, на полі сапаєм брукву ту – буряки і він сапає...», – пригадує Г. Іващенко³.

Офіційно остарбайтери отримували зарплатню. Так, відповідно до закону «Про податок на остарбайтерів» (нім. ostarbeiterstener) від 20 січня 1942 р. східний робітник міг отримувати не більше 50 Rm на місяць, з яких вираховувався податок на остарбайтерів та оплачувалися харчування й проживання⁴. Указ від 9 лютого 1942 р. уточнював, що із заробітної плати остарбайтера слід вираховувати 1,5 Rm на день за харчування та проживання. Також періодично здійснювалися відрахування за одяг, взуття та транспортування на роботу⁵. Ці виплати проводили роботодавці. З червня 1942 р. розмір платні остівців уже залежав від продуктивності

¹ ЦДАГО України.Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 102: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, вересень 1943 р. Арк. 84.

² В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.). Канада, Вінніпег: [Б. в.], 1990. С. 945.

³ «Все було дуже гарно в дитинстві, поки не почалась війна...» – інтерв'ю з Ганною Іващенко. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 117.

⁴ Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Bonn: Dietz, 1999. S. 199.

⁵ Пастушенко Т. В. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників). *Український історичний журнал*. 2005. №6. С. 163.

їхньої праці та визначався за допомогою ступінчастої таблиці. Згідно з нею, найвища зарплата в оstarбайтера могла сягнути 84 Rm на тиждень. Та в кінцевому результаті примусовий працівник на руки отримував лише «кишенькові гроші». До того ж жінки-остарбайтерки отримували на 20% менше, аніж чоловіки, а підлітки – взагалі нічого¹. Зазначимо: формально праця дітей до 12 рр. була забороненою, але є згадки про те, що дітей використовували для прибирання вулиць міста, виконання різних доручень на кухні, інших «неважких» робіт на території табору тощо.

Починаючи з серпня 1942 р. східних робітників позбавили можливості фактично отримувати навіть ті кошти, які їм належали після відрахувань із зарплати усіх необхідних виплат і податків. З цього часу на більшість своїх працівників власники відкривали ощадні рахунки та видавали їм спеціальні «ощадні картки робітників зі Сходу» (нім. Ostarbeitersparkarte). Оформлення ощадних внесків здійснювали за допомогою спеціальних знаків, подібних до поштових марок, вклеєних до ощадної картки. Номінали таких «марок» були двох видів: червоного кольору – 1 Rm, синього – 5 Rm. Усі написи в цій картці були надруковані чотирма мовами: німецькою, українською, російською та білоруською. Зокрема, пояснювалося, що суму ощадного внеску можна отримати виключно у банках на батьківщині робітника (з відсотками) до 31 грудня 1950 р.²

З 26 березня 1944 р. зарплатню оstarбайтерів зрівняли із платнею польських робітників. Тобто заробіток «східняків» зріс. З цього часу вони могли отримувати премії, надбавки, оплатити соціальний податок, членські внески на соціальне страхування. У важкій промисловості передбачалося збільшення оплати праці у вихідний день. Але надбавка могла бути не більшою за 100% звичайної щоденної оплати праці³.

Загалом в історіографії немає одностайної думки щодо норм оплати праці оstarбайтерів. Вважається, що вона не була єдиною й називаються

¹ Кухарєва Н., Музика Т. Жителі Переяславщини – невільники Третього Рейху. *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упор. Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 195.

² Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 167.

³ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр.). Арк. 387.

різні суми. Так, В. Косик говорить про 17,5–39,5 Rm на місяць¹, К. Поль – 6 марок 30 пфенінгів², М. Коваль – 2–3 Rm на місяць³. У сільській місцевості робота остівців, як правило, не оплачувалася.

Інколи платня залежала від віку східних робітників. Колишні оstarбайтери пригадують: «... платили гроші... по возрасту: скільки вам год – стіки... марок», «... гроші получала я найменші... майстер каже: «Ти ще мала – клайне, на другий год тобі прибавиться...»⁴. У цілому, питанням виплати зароблених коштів займався власник підприємства.

Таким чином, заробітна плата остівців хоча й регламентована німецьким законодавством, усе ж була не однаковою на різних підприємствах. Виокремимо кілька критеріїв оплати праці – вік, умови роботи, бажання господаря.

Проте й такий мізер витратити було дуже складно, адже майже на всі товари в Німеччині була впроваджена карткова система, а оstarбайтерам карток не видавали. У своїх спогадах вони зазначають, що могли купити за гроші лише лимонад, пиво, намисто тощо.

Тому-то оstarбайтери сформували своє ставлення до зароблених коштів. Чітко простежуємо дві лінії поведінки щодо зарплати: одна частина східних робітників на неї не зважала, ставилася скептично; інша, навпаки, берегла заробіток і намагалася його накопичити.

Для першої групи східних робітників гроші не становили ніякої цінності, оскільки за них не можна було придбати необхідних речей чи продуктів харчування. Так, Є. Тараненко зізнається: «Ну, мені тих марок не жалко, бо я нічого не купую...»⁵. Колишня оstarбайтерка А. Сіліверст також не зважала на заробіток: «... марки... шо бомага... нічого

¹ Косик В. Україна і Німеччина. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 271.

² Поль К. Иностранные рабочие в немецко-фашистском рабстве. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. С. 40.

³ Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: ВД «Альтернативи», 1999. С. 191.

⁴ Лахно В. І. Робота й заробітна плата в повсякденних практиках оstarбайтерів у Третьюму Рейху. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. Київ: НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 135–146.

⁵ Тараненко Євгенія Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 236.

абсолютно!»¹. Траплялися випадки, коли східний робітник взагалі відмовлявся від платні: «... кожен місяць повинні були платити 18 марок. Но я їх не брала, бо нікуди не ходила», – пригадує П. Овчаренко².

Інша група остарбайтерів цінували зароблені гроші, адже їх можна було витратити на придбання необхідних речей. Наприклад, З. Артюхіна складала гроші, щоб купити в магазині потрібних речей, який відкрив начальник табору, пальто. Оскільки заробітної плати дівчині не вистачало, то вона продавала навіть свій хлібний пайок³. І. Бугло також зважав на зароблені кошти, бо віддавав їх робітникам-французам, які купували йому хліб⁴. У таких випадках гроші являли собою цінність і до них ставилися бережно.

Таким чином, примусові робітники працю сприймали як неминучість, обов'язок. Остарбайтери розробили власні стратегії поведінки щодо наданої їм роботи: добросовісне виконання (покірність), ухилення від роботи, здійснення диверсій на виробництві, створення кращих умов праці, відмова від виконання. Перша стратегія передбачала пасивне сприйняття дійсності, безумовне пристосування до умов праці й належне її виконання. Стратегія ухилення від роботи вимагала від вивезеного українця винахідливості, інколи відчайдушності, сміливості. Вона проявлялася через самокаліцтво, імітацію хвороби, організацію несанкціонованого, короткотривалого відпочинку, доноси та підлабузництво. Вдаючись до диверсії на виробництві, остарбайтери намагалися таким чином наблизити кінець війни. Так вони чинили або з власної ініціативи або на прохання підпільників. Деякі остарбайтери покращували собі умови роботи через фізичну нездатність виконувати визначені норми, обман чи підлабузництво. Причинами застосування примусовими робітниками

¹ Сіліверст Антоніна Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 202.

² Овчаренко Парасковія Іванівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 69.

³ Артюхіна З. П. Пам'ять! *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 30–31.

⁴ Бугло І. Г. «Вот так я прожил свою жизнь». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 59.

стратегії відмови виконувати роботу були, як правило, погане харчування та відсутність вихідного дня.

Ставлення до результату своєї праці – заробітної плати – у примусових робітників було різним. Для одних гроші не мали ніякої цінності й вартості. Для інших, навпаки, вони не втратили своєї корисності, оскільки дозволяли легально чи нелегально придбати необхідні речі.

Харчування

Ще однією проблемою для оstarбайтерів стало харчування. Хоча й годували робітників двічі або тричі на день, але їжа була не смачна й не зовсім повноцінна. Примусові робітники зазначають: «... їсти погано дають... таке тільки свиням», «... годують... різного бур'яну зараз хватає»¹. Історик П. Полян наводить норми харчування східних робітників. Так, хліба видавали від 200 до 400 г (у шахтах – до 660 г) шість разів на тиждень; вранці, а інколи і ввечері працівники отримували ерзац-каву (розведений у воді порошок з підсмажених і перемелених жолудів; один або два рази на день – біля 1 л баланди з брукви, моркви, капусти, шпинату; 20–100 г маргарину на тиждень; 50–75 г цукру або сахарину на тиждень; інколи 70–100 г ковбаси на тиждень².

У цілому раціон харчування оstarбайтерів визначали власники підприємств. Але загальні правила поводження з іноземними робітниками від 15 квітня 1943 р. передбачали харчування відповідно до встановлених норм. З цього часу тижневий раціон східного робітника – це 200 г м'яса, 130 г жирів (маргарину), 2 750 г хліба³. «Нормативне» м'ясо, як правило, було неякісним. Наприклад, у таборах концерну Круппа (м. Ессен) використовували лише м'ясо із тварин, забракованих ветеринаром, переважно померлих від хвороб коней.

¹ Пастушенко Т. В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ: [Б. в.], 2003. Вип. 7. С. 229–230.

² Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 247.

³ Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. Stuttgart, München, 2001. S. 125.

У результаті поразок німецької армії та її поступового відступу з 21 серпня 1944 р. було покращено харчування східних робітників і піднято продовольчі норми¹.

Раціон харчування викликав різні оціночні судження остарбайтерів. Спочатку вони сприймали його негативно, з нерозумінням, адже Німеччина – велика капіталістична країна. Пізніше, роздумуючи над цією проблемою, більшість східних робітників дійшли висновку, що то був вимушений крок в умовах війни: «... воно так, як обдумати, ну чим вони могли накормити отаку силу народа», «... у них просто не було ресурсів... Він (*Гітлер – В. Д.*) не міг собі дозволити гарно годувати примусових робітників. Він годував тільки «своїх» німців»².

Тих, хто працював у бауера, харчували краще: їжа значно смачніша, поживніша, дістати її було легше. Так, П. Петрошенко зауважує: «...а в селі ж таке, працюєш на полі, тут можна і огірок вирвати, і горох вирвати. І господарі кормили, кормили своїх працівників не того, що там жаліли, а того і волів кормлять не того, що їх жалко, а того, що він не тягтиме воза чи плуга»³.

Раціон харчування працівників у бауера відносно різноманітніший: вони отримували і перші, і другі страви, мали змогу в літньо-осінній період їсти фрукти, упродовж року вживали молочні продукти. Окрім цього, часто остарбайтери їли за одним столом із господарями, ту ж саму їжу, що й вони. Такі умови харчування сільськогосподарського робітника дали привід остарбайтерам стверджувати про переваги роботи в селі: «... хто у хазяїнів був... можна сказати... не було великої нужди»⁴, «... хто попав десь до господаря (бауера), тим було жирніше, а хто... на виробництво, тим було трудніше»⁵.

¹ Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Bonn: Dietz, 1999. S. 311.

² Зінаїда Іванівна Башлай. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 200.

³ «Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки» – інтерв'ю з Сергієм Петрашенком. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 152.

⁴ «Погнали нас в Германію» – інтерв'ю з Анастасією Годун. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 61.

⁵ «Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки» – інтерв'ю з Сергієм Петрашенком. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* /

Східні працівники виробили свої стратегії поведінки щодо незадовільних умов харчування. Найперше вони пристосовувалися до нового раціону харчування. Причому спочатку чимало остівців відмовлялися від запропонованих страв. «... Вона (*баланда*. – *В. Д.*) мені не сподобалась, недивлячмсь на те, що я голодний був... Я віддав (*своїм товаришам*. – *В. Д.*)», – пригадує Г. Марченко¹. Ю. Швайченко також не їла в перші дні, а потім звикла². Подібну реакцію на харчування спостерігаємо і в колишнього примусового робітника П. Проскури: «... зразу... приготували нам їжу – суп морковний, він солодкий – ми його не їли... на утро... суп із брукви, ми його тоже не їли без привички». Та голод змусив робітників звикнути до тамтешнього харчування. У їхніх спогадах зустрічаємо такі пояснення: «... голод, кажуть, не тітка, вимушені були їсти»³, «... попривикали, їли», «... поскіки голодні, то ми його і їли».

Наступна стратегія поведінки примусових робітників – це часткова відмова від пропонованої їжі протягом усього перебування в Німеччині. У такому випадку оstarбайтери «дохарчувувалися» хлібом, недоїдками після робітників інших національностей, бутербродами, що їх потай давали робітники-іноземці чи самі німці тощо.

Ще однією стратегією поведінки оstarбайтерів стала спроба раціонального розподілу отриманих харчів. Як уже ми зазначали, на багатьох підприємствах хліб видавали кілька разів на тиждень, а робітник сам вирішував, коли його з'їсти. Окремі остівці розподіляли отриманий хліб на кожен день, а деякі не витримували – з'їдали відразу, а потім голодували. Щоб утриматися від спокуси, оstarбайтери вдавалися до певної тактики. Наприклад, зумисно не сиділи в таборі, а ходили на прогулянки до міста.

Оstarбайтери усіляко намагалися отримати поживнішу їжу. Це можна було зробити, ставши останнім за порцією в чергу. Таким чином

гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 147.

¹ Геннадій Андрійович Марченко. *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 75.

² Юлія Андріївна Швайченко. *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 177.

³ Осаулко І. П. *Повість про оstarбайтера. Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 113.

робітник мав густішу страву: «... щоб десь там із дна, густіше»¹. Отже, декому вдавалося втамувати голод на триваліший період, ніж його товаришам.

Зрідка в поведінці остарбайтерів зустрічається стратегія самогубства. На такий крок зважувалася людина, переконана, що лише таким чином позбавить себе від фізичних страждань. Так, В. Поляков пригадує, що його товариш, який хворів на виразку шлунку, закінчив життя самогубством саме через погане харчування.

Окремі робітники з метою пошуків кращого харчування – тікали. Яскраво це можна простежити на прикладі поведінки І. Осаулка. Остарбайтер, доки працював у бауера, де годування було відносно добрим, взагалі не думав про втечі. Але, потрапивши на шахту, юнак зрозумів: «... довго не витримаю. Треба якось рятуватися. І виникла в мене одна думка... вирішив утікати»². Таку стратегію поведінки Т. Пастушенко називає найбільш радикальним «протестним способом остарбайтерів проти поганого харчування»³.

Наступна лінія поведінки остарбайтерів – колективні протести проти поганого харчування. Вони могли закінчитися або покаранням, або покращенням щоденного раціону. У першому випадку примусових працівників позбавляли їжі на кілька днів, відправляли очільників бунту до концтабору, тілесно карали тощо. Так, проти поганого харчування у 1943 р. організували протест мешканці табору «Гюттерлі» у м. Зіген. Учасників бунту побили гестапівці, шістьох «керівників» відправили до концтабору⁴.

У другому випадку остарбайтери отримували їжу кращої якості. Колишня примусова робітниця М. Пазинич пригадує: «(після протесту. – В. Д.) забрали вони (німці. – В. Д.) той бідон, понесли назад... через время приносять розсольник... там і картошка, і морква, і там огірочок». Відзначимо, що, організовуючи акцію непокори, остарбайтери боялися

¹ Геннадій Андрійович Марченко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 75.

² Осаулко І. П. *Повість про остарбайтера. Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 139.

³ Пастушенко Т. В. *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)*. Київ: [Б. в.], 2009. С. 141.

⁴ Чернявський Ю. *Протистояння і примирення*. Кобеляки: [Б. в.], 2000. С. 59–60.

покарання: «... ми думали, буде страшне покарання...», – говорить З. Кривич¹.

Найбільш поширена лінія поведінки східних робітників – намагання дістати додаткові харчі різними способами. Один із них – обмін менш значимих речей на продукти харчування. Обмін проводився між «східняком» і працівником іншої національності, з німцями та між собою. Наприклад, Г. Дерій пригадує, як остарбайтери вимінювали в іноземців тютюн, надісланий поштою з дому, на хліб. Шахтар Г. Сябро обмінював мило, яке йому видавали на роботі, у німців на їжу². Між собою примусові робітники, як правило, обмінювали одяг на їжу і навпаки.

Наступним способом дістати додаткове харчування була нелегальна купівля продуктів у магазинах та в пересічних німців. «За... марки я могла нелегально купити буханку хліба, перепродували... находились такі люди, що замотає хлібину кудись там. І коло нашого лагерьа ходить туди-сюди... вискочиш там – і купиш», – розповідає К. Герасимова. Є. Тараненко з подругами купували хліб у звичайних німецьких магазинах: «...зайдемо, а в магазині продають хліб... познайомилися добре (з продавцями. – В. Д.)... просимо – брот – хліба. Вона одрізає нам кусочок і дає. Це там дешево коштує, скікись хвеників... ну ми ж... кидаємо марку... То вони вже, німки, знають, ті, що продають, що це ж ми прийшли по хліб і дамо більше, ніж треба їм грошей, і ото ріжуть кусочки. І ото ми так унадились туди, як вечір після роботи, пішли в магазин в один, другий... і... назбирали таких шматочків, що й наїстись можна»³.

Легально продукти харчування можна було купити у спеціальних магазинах для остарбайтерів, що діяли при великих трудових таборах. Тут за Rm продавали лимонад, пиво, соєвий шоколад, овочі тощо.

Інколи східні робітники отримували посылки з дому, з різноманітними крупами, печивом, борошном тощо. Колишні примусові

¹ «А мы вот были изгой» – інтерв'ю з Зоєю Кривич. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 163.

² Сябро Г. Н. «Главное – не унижаться и быть независимым». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 193.

³ Тараненко Євгенія Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 237.

робітники розповідають: «... посилку получила, пшона 250 г – з дому»¹; «... мама вислала... 200-грамову... посилочку... коржиків»².

Додатково остарбайтери «дохарчовувалися» залишками їжі після іноземних робітників. Так, І. Бугло, працюючи водієм електрокари, розвозив обід по цехах. Він пригадує: «... після іноземців залишалися залишки їжі, і я намагався, щоб ці залишки розібрали наші хлопці, які вже чекали мене з відрами»³. Траплялися випадки, коли в селах голодні примусові робітники споживали призначену для домашніх тварин їжу: «... було таке, що й їла те, що й свинім давала, тільки щоб хазяїн не бачив».

Остарбайтери, які працювали на промислових підприємствах, часто займалися підробітками. Це була підсобна робота на табірній кухні, у німецьких фермерів, прибирання будинків, робота вантажником тощо. Плата за надані послуги – додатковий харчовий пайок.

До кримінальних способів здобути додаткові продукти харчування належать крадіжки. Як правило, у місцевого населення крали харчі (картоплю, буряк тощо)⁴, продуктові картки⁵ або речі, які можна було обміняти на продукти харчування. У таборах поміж остарбайтерів крадіжки – також поширене явище. Так, Г. Дерій розповідає, що в неї вкрали шматок сала, привезений з дому. Дівчина знайшла злодійку й побила її, хоча й розуміла, що «воно голодне». Свою злочинну поведінку остарбайтери пояснюють однаково – необхідністю порятунку від голоду,

¹ Сіліверст Антоніна Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 202.

² Тараненко Євгенія Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 232.

³ Бугло І. Г. «Вот так я прожив свою жизнь». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 59.

⁴ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 38: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, січень 1943 р. Арк. 13.

⁵ Борис Іванович Зіоменко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 46.

способом виживання на чужині: «... якби не ходили красти, значить ми би померли»¹.

Окремі дівчата-остарбайтерки здобували харчі, зустрічаючись з іноземними робітниками. До способів здобути додаткові продукти харчування з кінця 1943 р. додалося жебракування.

Поповнювали харчовий раціон остарбайтерів й інші іноземні робітники: «... один парень (чех. – В. Д.)... у товсту бумагу замота сухарі і кине через проволочку... ото так він мене піддержав»; «...на заводі мені допомагала французенка... бутерброди мені підкладала, яблучка, грушки»². Інколи така допомога викликала в остівців почуття сорому, зніяковіння: «... чех один приніс мені кусочок, бутербродика, приніс і положив. А мені так соромно... Боже, Боже! До чого ми дожилися, щоб це мені кусочок хліба давали. Ай-ай-ай!»³.

Східним робітникам, які працювали у промисловому секторі економіки, допомагали також українці, котрі працювали на сільськогосподарських підприємствах, у німецьких приватних будинках як прислуга. Вони за можливості приносили додаткові продукти харчування до табору: «... до нас у лагерь приходили дівчата, мої землячки, що працювали у домохазяйок, то вони крадькома від хазяйки за тиждень насобирають кусочки хліба та насушать під подушкою і принесуть нам у неділю»⁴. Окрім цього, остарбайтери облаштовували схованки, куди ховали продукти харчування, вкрадені у господаря. Про ці таємні місця вони повідомляли дівчат з табору: «... літом підемо в поле... знакові... повикопували нам ямки під лісом, і в ямки нам клали горох, пшеницю»⁵.

¹ Сіліверст Антоніна Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 198.

² Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрою Галкіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 176.

³ Осадчук (Сліпенчук) Антоніна Прокопівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 439.

⁴ Олександра Іванівна Понеділок. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 224.

⁵ «Погнали нас в Германію» – інтерв'ю з Анастасією Годун. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 62.

Офіційно німцям забороняли «підгодовувати» остарбайтерів. Проте, у спогадах східних робітників часто зустрічаються факти харчової допомоги: «... сподобався я якомусь німцю... він позве, так, за вагон... бутербродик дасть, і щоб ніхто не бачив, тому що його ж могли відразу посадить»¹, «... молодий німець, котрий мене учив... часто давав мені скибочку бутерброду з маслом або ковбасою чи салом»². Нерідко, щоб не бути порушниками закону, німці вдавалися до непрямих способів допомоги остарбайтерам. Наприклад, своїй хатній робітниці зі Сходу О. Галкіній господарка видавала хліб вищого гатунку, щоб та відносила його свиням. Звичайно, цей хліб призначався для голодної дівчини. Таким чином, зовні начебто німецька господиня не порушила закон, але разом з тим і підгодовувала українку. «26 кілограм... набрала... через місяць», – стверджує Олександра³.

Мотиви подібної поведінки німців різні. По-перше, їх зумовлювали особисті риси характеру конкретної людини (доброчливість, співчуття, людяність). По-друге, важливу роль відігравав попередній досвід. Наприклад, колишній військовополонений німець часів першої світової війни, допомагаючи остарбайтерам одягом, взуттям та їжею, пояснював: «... мені допомагали росіяни, і я буду вам допомагати»⁴. По-третє, інколи мотивом було почуття ненависті до політики Німеччини чи до її фюррера – А. Гітлера⁵.

Таким чином, харчування майже усіх примусових робітників (особливо тих, хто працював у промисловому секторі економіки) було незадовільним. Відповідно остівці по-різному ставилися до того, як їх годують. Основними стратегіями їхньої поведінки були: пристосування; часткова відмова від запропонованих страв; раціональний розподіл продуктів харчування; самогубство; колективний протест; пошук

¹ Борис Іванович Зіменко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 46.

² Чайка П. Ми були налякані і не знали, що буде з нами. *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упор. Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 158.

³ «Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрою Галкіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 175.

⁴ Там само. С. 176.

⁵ Чайка П. Ми були налякані і не знали, що буде з нами. *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упор. Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 158.

додаткових продуктів харчування. Причому спочатку спостерігається абсолютне несприйняття нової їжі і відмова від неї. Поступово, відчуваючи голод, примусові робітники звикли до «напівлюдських» харчів. Окремі з них відмовлялися від певних страв, дохарчовуючись хлібом, недоїдками, бутербродами, принесеними робітниками-іноземцями чи німцями тощо. Частина східних робітників раціонально розподіляла видані на кілька днів харчі.

Найбільш радикальними лініями поведінки в умовах незадовільного харчування ставали самогубство та втеча. На першу впливав, як правило, стан здоров'я, а саме наявність хвороби, за якої було необхідне вживання спеціальних страв (наприклад, виразка шлунку). Друга давала надію або на зміну місця роботи, а відповідно й покращення харчування, або можливість дістатися додому. Організуючи колективні протести проти поганого харчування, оstarбайтери сподівалися покращити свій щоденний раціон. Інколи це вдавалося, а інколи такий акт непокори закінчувався покаранням.

Стратегія пошуку додаткових продуктів харчування реалізовувалася різними способами, зокрема: обміном, нелегальною та легальною (за можливості) купівлею, отриманням посилок з дому, доїданням залишків після іноземних робітників і німців, підробітками, крадіжками, наданням послуг інтимного характеру, отриманням подарунків.

Одяг та взуття

Відомо, що одяг у житті людини слугує для задоволення матеріальних і естетичних потреб. Щодо перших, то він, в першу чергу, має бути наявним, зручним та сезонним. Естетичні вимоги ширші: залежать від особистих уподобань, моди, відображають природні потреби і суспільні уявлення про красу й досконалість, несуть у собі соціально значиму інформацію.

Зазначимо, що спочатку видавати одяг та взуття оstarбайтерам не передбачали. Лише наприкінці 1942 р. розпочинається видача робочого одягу і взуття східним робітникам. Зокрема, оstarбайтерів мали постачати верхнім одягом, натільною білизною та взуттям. З цього часу у таборах

обладнували спеціальні кімнати для ремонту та пошиву одягу, за що із заробітної плати остарбайтерів вираховували кошти¹.

Сам процес постачання одежею організовували таким чином: спочатку керівник підприємства виявляв потребу, потім – повідомляв «одежне» чи «взуттєве» економічне відомство, що за можливості видавало спеціальні картки, які направляли на відповідне підприємство (голову родини, у якій працював остарбайтер) з позначкою «Одяг для остарбайтерів» чи «Взуття для остарбайтерів», а також припискою «Цю картку можна отоварити тільки в спеціальних пунктах розподілу». Пункти розподілу видавали одяг чи взуття тільки уповноваженим особам, а не самим остарбайтерам².

Через дефіцит на шкіру та гуму примусові працівники отримували взуття або повністю з дерева, або з дерев'яною підошвою (т. зв. «гольцшуги», «колодки», «дерев'яшки», «кломпи», нім. «holschuhe»), незручне і навіть травматичне. Його носили майже на голу ногу. Оскільки східні робітники побачили таке взуття вперше, то їм довелося вчитися правильно його носити.

Ставлення остарбайтерів до одягу було різним. Одні зазначають, що одяг їм видавали в таборах або вони його отримували за картками в магазині³. Якщо він був незвичний або незручний, то примусові робітники самі його перешивали. Так, досить часто видані штани українські дівчата перешивали на спідниці, блузи тощо⁴.

Інша частина остарбайтерів зазначає: одягу їм не видавали. У зв'язку з такою ситуацією, актуальною для примусових робітників була проблема здобуття одягу. Вона вирішувалася такими способами:

¹ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А.Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр.). Арк. 203.

² Грінченко Г. Г. Примус до праці: обриси зневолення. *Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять*. Зб. наук. праць. Випуск 9. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 43.

³ Осаулко І. П. Повість про остарбайтера. *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 122–123.

⁴ Грищенко Ганна Федорівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 131.

- носили той, що взяли з дому при виїзді: «Оце що з дому понабирала, як у сентябрі їхала ... а такого нічого не було»¹;
- знаходили замітники одягу (наприклад, за відсутності пальта використовували ковдру)²;
- шили з тканини або перешивали непотрібну річ: «... на заводі дають ганчір'я витирати машини і ми шиемо собі «білизну»³;
- обмінювали менш значиму річ на предмети одягу;
- крали;
- купували в магазинах чи в людей: «Пам'ятаю, я дві сукні купила себе ще, заробила»⁴;
- отримували посилкою з дому. З цією метою українці у листах, адресованих на батьківщину, просили батьків надіслати їм необхідний предмет одягу. Так, у своєму листі до матері Григорій М. просить маму пошити йому з лантуха й надіслати поштою штани, «бо тут робота така, що все дуже рветься»⁵, а Варвара М. – «кохточку і спідничку... бо тут дістати не можна»⁶. Додаємо, що у зв'язку з нестачею одягу для остарбайтерів у Третньому Рейху влада провела кампанію по пересилці його з батьківщини. Для цього остівців змушували підписувати уже надруковані листи до родичів в Україні з проханням надіслати їм будь-який одяг. Окремі робітники такі дії вважали обманом. Тому вони у своїх рукописних листах просили рідних не реагувати на друковані листи, навіть якщо вони підписані ними, оскільки «... друкований лист я мусив адресувати тому, що був перед очима бюргемейстер... сказав мені: «Вишлють чи ні, а ти мусиш цей лист адресувати...»⁷;

¹ Галавур Ніна Федорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 127.

² Дмитренко (Лахно) В. «Якби в мене отакий костюм був тоді, як я жила вдома, так я б на десятому небі була»: роль одягу у житті жінок-остарбайтерів під час перебування у Третньому Рейху. 2015. URL: <http://www.historians.in.ua/>

³ Там само.

⁴ Перепелиця Віра Андріївна. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 140.

⁵ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). Збірник документів / гол. ред. Приходченко. Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. С. 62.

⁶ Там само. С. 67.

⁷ ЦДАГО України. Ф Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 20: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, грудень 1942 р. Арк. 10.

– отримували від німецьких громадян: «... одна (німка – В. Д.) ... мене ... одягла з ніг до голови... У сукня, і не одна, і блузки, і сарафанчики. Білизна нова була, все нове»¹. С.Петрошенко згадує: «... коли мене побачив у цих «гольцшугах» Ернст, літній німець з бідної сім'ї, якого хазяїн час від часу залучав на польові роботи, пообіцяв подарувати мені свої, вже поношені, але ще цілком придатні для роботи ботинки. Свого слова він дотримався»².

Остарбайтери по-різному ставилися до таких «подарунків». Одні схвалювали поведінку німецьких громадян, інші – засуджували дівчат, які брали «подачки»: «... я б цього не допустила!»³;

– заробляли на підробітках.

На правій стороні грудей верхнього одягу остівці повинні були постійно носити розпізнавальний знак «OST»: вертикальний прямокутник, розмірами 70x77 мм синього кольору з білими літерами «OST» в білій рамці⁴. Німецька влада уведення такого знаку пояснювала потребою відрізнити остарбайтерів від поляків (носили знак з літерою «P») та євреїв (носили знак у вигляді зірки Давида). Разом з тим, нашивка відокремлювала іноземців від місцевого населення задля обмеження їхнього пересування та споживання.

Дотепні східні робітники відразу ж по-своєму «розкодували» цей знак: «Остерегайся Советского Товарища»⁵, «Остерігайся: Советська Тварь» тощо. А колишня остарбайтерка А. Гончарь пригадала, що й самі німці прочитували нашивку як «Освобождённые Сталинские Твари»⁶.

¹ Віра Омелянівна З. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 113.

² «Після довгої розлуки ми повернемось в Прилуки» – інтерв'ю з Сергієм Петрашенком. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 147.

³ Віра Омелянівна З. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 113.

⁴ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 3. Спр. 147. Інструкції бывших немецких властей по обложению налогами населения, использования рабочей силы оккупированных областей Украины, 1941–1943 гг. Арк. 25.

⁵ Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». Полтава: АСМІ, 2005. С. 55.

⁶ Гончарь (Черноморец) А. Р. «Не мёд нам было в лагере». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 276.

Східні робітники або повсякденно носили «таврознак», або взагалі ніколи його не пришивали. Відзначимо: неносіння знаку карали штрафом у 150 Rm. У випадку неможливості сплати штрафу – ув'язнення до трьох тижнів¹. Але, не дивлячись на таке покарання, багато українців ухилялися від носіння нашивки «OST». Це, як правило, сільськогосподарські робітники. Хоча вони, виходячи за межі господарства бауера, повинні були пришивати «таврознак»². А під час перебування в таборах усіх остарбайтерів зобов'язували його носити. Та під час відпусток, походів до міста вони знімали такі знаки, убезпечуючи себе, в першу чергу, від зайвої уваги з боку органів влади. На допитах остівці пояснювали, що цим самим уникали труднощів під час купівлі особистих речей у закладах торгівлі та при користуванні громадським транспортом. Окрім цього, східні робітники часто приховували свій «таврознак»: пришивали його якомога нижче, щоб можна було прикрити рукою; прикріплювали шпилькою, аби легко відколоти і приколоти в разі потреби³.

Нашивку «OST» використовували до 1944 р. Потім увели нові знаки приналежності до категорії примусових робітників зі сходу. Тепер вони відображали національну ознаку й були різними для українців, білорусів і росіян. Український знак – орнаментований еліпс із стилізованим тризубом⁴. Історик О. Бичехвост вважає: це зробили для того, щоб «запалити національну ворожнечу поміж радянських в'язнів»⁵.

Відомо, що в екстремальних випадках у житті людини на перше місце виходять вітальні потреби (ті, що забезпечують фізичне існування організму). Однак свідчення жінок-остарбайтерів дають можливість говорити, що і в складних умовах не втрачається певний естетизм. Одним з його виявів було ставлення примусових робітниць до свого зовнішнього

¹ Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 103.

² Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): дис... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лапан Тетяна Дмитрівна. Львів, 2005. С. 110.

³ Кухарева Н., Музика Т. Жителі Переяславщини – невільники Третього Рейху. *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упор. Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 195.

⁴ Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 145.

⁵ Бичехвост А. Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944–1953 гг.). Саратов: Саратовская Государственная академия права, 2008. С. 275.

вигляду, зокрема, одягу. Можливо, це можна пояснити захисною реакцією організму, коли потреба в прекрасному дозволяє людині залишатися людиною. До того ж, саме естетична складова одягу більш характерна для жінок. Навіть перебуваючи в неволі, вони переймалися не лише наявністю одягу, а й її якістю та привабливістю. Для цього вони додавали до вбрання певні прикрашаючі деталі, прагнули придбати (дістати) одяг з певного матеріалу та фасону, проявляли зацікавленість до вбрання місцевих жінок. Так, щоб виглядати красиво Антоніна Осадчук (Сліпенчук) шукала матеріал для пошиття обнов: «Я, пам'ятаю, знайшла шматок на хусточку. Щось таке чорне, якесь шовкове, дак бахрому поробила. А там дівчата давай блузки шити, комбінувати – тут таке, тут таке. Рукава такі сякі»¹.

Уродженка Шишацького району Полтавської області Євгенія Тараненко зраділа, що їй дісталася у Німеччині таке гарне вбрання: «... якби в мене отакий костюм був тоді, як я жила вдома, так я б на десятому небі була, бо ми тоді жили бідно»².

Такі настрої жінок можна зрозуміти, бо і на батьківщині було багато таких (особливо сільських), що не мали не те що вихідного, але й повсякденного добротного одягу. Приміром, колишня оstarбайтера Галина Касіч зауважує: «Особливо скрутно було з одягом. Мама 10 діб стояла у черзі у магазині в Микільській слобідці, батько їй носив їжу, щоб купити 10 метрів тканини – пошити мені якусь обнову, тоді студентці технікуму, та моїм братикам»³. А вже згадана Євгенія Тараненко розповідає: «У нас не було новенької спіднички чи платтячка на вихідний день... А це як їдемо в школу було, то мама було збирає ганчірки усі та ото ганчірнику здаємо, а ганчірник возив матерію таку ситую, поганеньку. Ото як купе там 3 м чи скільки, щоб пошити дітям хоч у школу, ото в нас було і святкове і нове»⁴.

Серед оstarбайтерів-жінок зустрічалися й справжні естети, які заради отримання вподобаної речі йшли на суттєві «жертви». Такою була

¹ Осадчук (Сліпенчук) Антоніна Прокопівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 415.

² Тараненко Євгенія Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 232.

³ Касіч Галина Василівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 149.

⁴ Тараненко Євгенія Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 232.

уродженка селища Марефи Харківської області Зоя Артюхіна. Коли начальник табору, де вона проживала в Німеччині, відкрив магазин потриманих речей, дівчина вподобала собі драпове пальто. Проте, існувала суттєва проблема: воно коштувало 10 марок – не підйомна сума для примусової робітниці. Щоб її вирішити підприємлива дівчина продавала хлопцям «свою мізерну пайку хліба, яку давали тільки зранку». Так вона наторгувала 12 марок. Збір коштів супроводжувався страхом, що омріяну річ можуть купити інші. Наступною перешкодою на шляху до бажаного стало те, що магазин працював лише 1 годину в суботу. Щоб до нього встигнути потрапити, остарбайтерки після роботи «бігли як божевільні». Перенесені «жертви» виправдали себе, адже зрештою Зоя «купила омріяне пальто, і вистачило ще на блузу з коротким рукавом»¹.

Перебуваючи в Німеччині, жінки також спостерігали за тим, як одягаються німецькі господині. За словами Маї Савченко «...недивлячись на нестерпне життя в неволі, як у фізичному, так і моральному плані, в характері моєму не пропали риси спостережливості й простої допитливості». Дивлячись на місцевих фрау, дівчині «більше за все кидалося у вічі те, що... їхні світлі, строкаті, з пишною спідницею сукні, накрохмалені й випрасовані, дзвіночком розвивалися навколо колін. Під час праці жінки залишалися по-ранковому свіжими, доглянутими, навіть елегантними... Ось їдуть жінки на польові роботи... Усі на велосипедах, у кокетливих сукнях, у веселих косиночках. І якби не окремі деталі, то можна було б подумати, що їдуть на розважальну прогулянку, а не на польові роботи»². Саме ці елементи німецької культури дівчина наслідуватиме пізніше – в умовах радянської дійсності після війни. «На все життя я перейняла цей стиль... залишатися завжди жінкою, яка турбується про свій зовнішній вигляд. Прикладів для цього було багато» – резюмує жінка³.

Тож можемо констатувати, що одяг задовольняв не лише матеріальні потреби жінок-остарбайтерів. Не менш важливим було його естетичне сприйняття. Потреба в красі дозволяла українським дівчатам підкреслити жіночність, що було важливо і в умовах екстремального повсякдення.

¹ Артюхіна З. П. Пам'ять! *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 30–31.

² Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 291.

³ Там само.

Ідентичність: у пошуках себе

Ідентичність є сутнісною ознакою людини, що проявляється з одного боку у визнанні своєї унікальності, з іншого – у відчутті приналежності до певної спільноти. Ідентичність – це результат процесу ідентифікації, в основі якого лежать механізми порівняння себе з іншими, розрізнення та ототожнення. Розуміння власної ідентичності важливе для кожної людини, оскільки допомагає їй краще усвідомлювати та виражати, ким вона є не лише як особистість, а й як частина спільноти. Східні робітники в країнах Третього Рейху становили окрему соціальну групу, що функціонувала за окремими законами й була змушена вибудовувати відносини з іншими верствами населення.

Ідентичність дозволяє переживати зміни, сприймати інших людей, не відчувати руйнівну порожнечу на самоті. Ми не припиняємо бути собою, коли втрачаємо стосунки чи повертаємося з війни або тривалої подорожі. Так само й остарбайтери, опинившись на чужині, переймалися відповіддю на запитання «Хто я є?», з'ясовували своє становище в новій для себе системі суспільних, соціально-політичних відносин, визначали своє ставлення до минулого, сучасності й майбутнього.

У науці виокремлюють різновиди ідентичності: психофізіологічна, соціальна (амбівалентна, групова, етнічна, національна, політико-громадянська, просторово-територіальна, релігійна, соціокультурна), особиста (самоідентичність)¹. Розглянемо соціальну ідентичність остарбайтерів оскільки саме вона була докорінно змінена в результаті насильницької депортації.

Групова ідентичність – це ототожнення себе з тією чи іншою спільністю або групою. Своє становище у Третьому Рейху остарбайтери сприймали як принизливе, залежне, неповноцінне. Вони називали себе «наймитами»², «кріпаками»³, «рабами»⁴, «невільниками»⁵,

¹ Явір Іскра Б. Ідентичності. *Збруч*. 2014. 12 листопада. URL: <https://zbruc.eu/node/29060> (дата звернення: 22.01.2023)

² Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / упор. О. Воропай. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. С. 23.

³ Там само. С. 35.

⁴ «Ну нащо мені війна? Вона мені не нужна» – інтерв'ю з Надією Бредіхою. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 199.

⁵ Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». Полтава: АСМІ, 2005. С. 76.

«неповноцінними істотами»¹. Цьому сприяв і той факт, що часто українців не називали їхніми іменами. До них зверталися або за номером, який вони отримали при реєстрації на території Третього Рейху, або заміняли власні імена на німецькі: Іван ставав Гансом, Павло – Паулем, Катерина – Кетою тощо². Цікаво, що й самі примусові робітники часто в повсякденні (особливо у таборі), спілкуючись між собою, називали окремих німців за прізвиськами: «... ми їх (*наглядачок у таборі.* – *В. Д.*) називали Квочка, Бочка, Сучка, Курва»³, «... коменданта лагерь звали Змій Горинич... медсестру... Стара Карга»⁴.

Окремі остарбайтери намагалися не зважати на негативне ставлення до них німців. Вони немов «запрограмовували» себе, відгороджувалися від дійсності: «До поганих людей я ставилася... байдуже... я пояснювала все це системою. Воно не повинно... воно не стосується мене. На біса вони потрібні мені, щоб я через них хвилювалася? Тому все, що відбувалося погане, я ніби відкидала вд себе»⁵.

Прикметно, що не усі німці в східних робітниках вбачали рабів і не розуміли їхнього ототожнення з невільниками. Так, почувши від своєї робітниці Н. Бредіхи вислів «я рабиня», господар здивовано запитав: «Що ж ми тобі рабське робимо?... Нащо ви мені потрібні?»⁶.

Найболючішою для остарбайтерів була розлука з рідними і перебування на чужині. У своїх листах, адресованих на батьківщину, та щоденниках вони писали: «... хіба ти не знаєш як погано одному в чужій

¹ Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». Полтава: АСМІ, 2005. С. 64.

² Осаулко І. П. Повість про остарбайтера. *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 117.

³ Киян О. В. «Я багато знаю, бо перенесла на своїй шкурі». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 68.

⁴ Шевелёвая Е. А. «Но я всё время обращалась к себе, к своему сердцу». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 209.

⁵ Зінаїда Іванівна Башлай. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 199.

⁶ «Ну нащо мені війна? Вона мені не нужна» – інтерв'ю з Надією Бредіхою. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 199–200.

стороні»¹; «... під чужим небом і влітку зима»². Навіть якщо українець у Третьюму Рейху мав гарні умови проживання, то його найбільші переживання були пов'язані з перебуванням на чужині. Зокрема, уродженця Велико-Кринківського району Полтавської області в Німеччині задовольняло триразове харчування, робота, дозвілля тощо. Єдине, що не влаштувало остарбайтера, – це чужина. Цікаво, що він мріяв про такі гарні умови на рідній землі³. Подібні почуття переживала й колишня остарбайтерка П. Овчаренко: «... тільки скучала за домом і всьо, а так мені непогано було»⁴.

Національна ідентичність (усвідомлення своєї належності до тієї чи іншої нації) східних робітників була пов'язана з патріотичними почуттями: любові до своєї Батьківщини, нації. Офіційно для радянських робітників була введена загальна назва «остарбайтер». Тим самим цей термін завуалював їхню національну приналежність. Але на практиці німецька влада і населення ототожнювали остарбайтерів з «руссе», «росіянами», «руськими». Це помітили українці й у розповідях і листах до рідних з цього приводу обурювалися: «... кульмінацією нашого страждання була офіційна заява «лагерфюрера», що ми є не українці, а «руссе» й що за спробу протесту проти цієї назви буде покарання», «... звать... «руссе» хоч знають, що ми українки», «... німці звать дівчат росіянками, атеїстками і комсомолками, а вони, хоч півпритомні, звать себе українками

¹ ДАПО. Ф. Р-3388: Государственная Чрезвычайная Комиссия по установлению и расследованию нанесенных злодеяний немецкими захватчиками Полтавской области, г. Полтава. Оп. 1. Спр. 365: Заявления граждан Михайловского сельсовета Драбовского района Полтавской области, угнанных на работу в Германию, 2–23 лютого 1944 р. Арк. 72.

² Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / упор. О. Воропай. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. С. 29.

³ Ф. Р-3388: Государственная Чрезвычайная Комиссия по установлению и расследованию нанесенных злодеяний немецкими захватчиками Полтавской области, г. Полтава. Оп. 1. Спр. 1622: Акты и письма граждан, угнанных в немецкое рабство по Сиротенскому сельсовету Велико-Крынковского района Полтавской области, 20 травня 1944 р. Арк. 105 зв.

⁴ Овчаренко Парасковія Іванівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 67.

і рідною мовою просять у Бога помочі або негайної смерті»¹, «... вони називали нас русіш... Я кажу: «Найн, Україна, Україна!»².

Інколи такі скарги українців переростали у відкритий протест. Так, у листі до мами, адресованому на Миргородщину, колишній остарбайтер Віктор описував акт протесту проти національного гноблення: «Мій внутрішній спротив наростає і я вже не міг його контролювати... Я виливав слова про нашу (українців. – В. Д.) окремішність, славетну, але фальшовану історію... прагнення бути вільним». Такі виступи неодмінно карали: «в понеділок перевезуть у інший табір», – писав далі цей робітник³.

Про збереження національної ідентичності українців-остарбайтерів свідчать факти постійного спілкування рідної мови «у неволі», небажання засвоювати німецьку мову, ненависть до неї, зберігання вишиванок та рушників, спів народних пісень, випадки спротиву чи протиставлення «німцям», групування в таборах за національною ознакою тощо. Навіть німецькі контролюючі органи помітили, що стосунки між росіянами та українцями часто досить напружені⁴. Тому «Загальні правила поведження з іноземними робітниками» від 15.04.1943 р. пропонували враховувати національні традиції при поселенні, тобто національні групи селити окремо⁵.

Туга за батьківщиною виявлялася й у намаганні окремих остарбайтерів віднайти у Рейху куточки природи, подібні до українських: «... піду в ліс і назбираю пролісків... Вони нагадують нам Україну», «... навесні я ще люблю ластівок... а мені здається, що вони на Україні

¹ В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.) Канада, Вінніпег: [Б. в.], 1990. С. 945–947.

² «Погнали нас в Германію» – інтерв'ю з Анастасією Годун. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 69.

³ В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.). Канада, Вінніпег: [Б. в.], 1990. С. 945, 946.

⁴ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 135 а.

⁵ ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 1. Спр. 38: Інформація про умови роботи для іноземних робітників в Німеччині, не датовано. Арк. 3.

були, а тоді сюди прилетіли»¹. Таким чином, просторово-територіальна ідентичність східних робітників була пов'язана зі своєю Вітчизною.

Прикметним складником повсякденності багатьох остарбайтерів була потреба в релігійних обрядах (релігійна ідентичність). Німці не очікували, що з атеїстичної держави, де релігію офіційно заборонили, придуть віруючі люди. Тому спочатку східним робітникам не дозволяли відвідувати церкви, мати духовних наставників з-поміж емігрантів² і німецьких священників³. Очевидно, все це здійснювалося з метою: 1) запобігти тому, щоб остарбайтер залишав територію табору під приводом необхідності відправи релігійного культу; 2) недопущення сторонньої особи на територію табору; 3) обмеження спілкування з місцевими громадянами, навіть священнослужителями. У 1944 р. заборона остарбайтерам відвідувати релігійні заклади остарбайтерам була знята⁴.

Дехто із східних робітників мав при собі хрестики, іконки, зображення Богоматері, молилися. При заповненні документів майже завжди заявляли про свою приналежність до православної церкви. На зимові свята ялинки прикрашали релігійними зображеннями з хрестами, співали різдвяні пісні.

Релігійність остарбайтерів найкраще виявлялася під час екстремальних ситуацій, розгляду справ про їхні дрібні правопорушення: усі без винятку покарані остівці зверталися до Бога, давали від його імені обіцянки ніколи не повторювати подібного⁵. З. Карпенко пригадує: «Такого страху (*під час бомбардувань*. – В. Д.) я не бачила у своєму житті! І почала молитися, я знала «Отче наш», бабуся мене навчила...»⁶.

¹ Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / упор. О. Воропай. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. С. 24.

² ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 1. Спр. 38: Інформація про умови роботи для іноземних робітників в Німеччині, не датовано. Арк. 4.

³ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 135–135 а.

⁴ Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 133.

⁵ Советские люди глазами фашистов. URL: <http://newzz.in.ua/main/1148869802-sovetskie-lyudi-glazami-fashistov.html> (дата звернення: 19.01.2023).

⁶ Зінаїда Іванівна Карпенко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 66.

Нехтуючи забороною, часто у вільний час остарбайтери ходили до церкви: або з цікавості, або на релігійні свята, або задля задоволення своїх релігійних потреб¹. Інколи остівці на чужині ставали віруючими. «Саме в цей час я вперше по-справжньому став вірити в Бога... наша сім'я раніше ніколи не була релігійною» – пригадує Є. Руднєв². М. Перебийнос також, будучи в Німеччині, долучилася до віри: «... з Дніпропетровської області була... Марія... зуміла всіх нас об'єднати... ми всі поробили такі невеличкі молитовнички, всім вона прочитала – ми записали «Отче наш» і 10 заповідей... А німці нам купили маленькі (іконки. – В. Д.)... «Матір Божу» й «Ісуса Христа»... Ми це там поклеяли... і тому в нас скільки було, ні у кого шкаф не закривався, ніколи ніхто нічого не займе...»³.

Емоційно-почуттєве тло повсякдення

Одним із найважливіших почуттів людини є дружба. По-суті це прояв людського буття. Вона значима для кожного не залежно від соціальної, етнічної, територіальної належності й забезпечує підтримку, потребу в спілкуванні, необхідність поділитися з товаришем своїми переживанням. В остарбайтерів дружба також була одним з елементів повсякденного життя. Вони пригадують: «як ні голодно, як ні холодно... знаходили спільну мову, зближувалися люди, і там дружили, міцно дружили»⁴, «така була дружна сім'я... щоб котра-небудь з котрою посердилась! О, дружно було!»⁵.

Проте частина депортованих вважає, що міцної дружби в таборах не було й не могло бути. Стосунки, які склалися між остарбайтерами, самі вони називають звичайним вимушеним спілкуванням. Тому окремі

¹ Покидько Анастасія Федосіївна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 447.

² Руднєв Євген Миколайович. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 238.

³ Лахно В. Повсякденні духовні практики примусових робітників у Третньому Рейху у спогадах колишніх остарбайтерів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 111. С. 34.

⁴ Василь Степанович Чернобаєв. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 39.

⁵ «Погнали нас в Германію» – інтерв'ю з Анастасією Годун. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 64.

примусові робітники в таборі переживали почуття самотності¹. Дослідник П. Полян називає його «прилюдною самотністю», коли людина завжди знаходилася між людьми і не могла побути на самоті².

Остарбайтери переживали й почуття кохання. Вони знайомилися, зустрічалися, закохувалися, ревнували, вступали в інтимні стосунки тощо. Це ставало частиною їхнього повсякдення. Тобто, можна сказати, вони жили звичайним життям. Не зважаючи на нестерпні умови праці, незадовільне харчування, східні робітники знаходили час для власних любовних переживань. Так, найбільшим душевним болем для Віктора з Миргородщини «... був день, коли... німецька сторожа не дозволяла зустрічі з дівчатами»³. Про свої любовні переживання написала у щоденнику східна робітниця Клава: «Вчора стояла з Павлом. Не лежить моє серце до нього, не подобається він мені... Ось Андрій, що пише листи... подобається... моя перша зустріч і знайомство з Андрієм... сотні поцілунків, обійми... Обіймати тут, та ще в першу зустріч... Таке дозволила... зустрілася знову з Андрієм. Не розумію я ще Андрія: і добрий для мене, і дивний... з ним не сумно, а легко і добре, і я його починаю просто любити... Він здається мені найближчим у ці часи... Ось скоро неділя і я знову побачу його. Це єдине щастя в моєму житті»⁴.

В. Чернявський, аналізуючи щоденник Тетяни Набегової, прийшов до висновку, що його центральною сюжетною лінією є події саме особистого життя східної робітниці. Автор поділяє текст рукопису на три частини: пошук партнера, романтичні стосунки з Олександром та події, синхронні з арештом і стратою Олександра. Причому, на першому етапі відбувався не тільки підбір необхідної кандидатури, а й боротьба з конкуренткою. Основна увага розповіді дівчини фокусувалась на міжособистісних взаєминах з коханим, друзями, знайомими, а не на тяжких умовах праці, нестачі їжі, одягу, поганому медичному

¹ Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: [Б. в.], 2009. С. 134.

² Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 245.

³ В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.). Канада, Вінніпег: [Б. в.], 1990. С. 944.

⁴ Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / упор. О. Воропай. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. С. 36–37.

обслуговуванні тощо¹. Це ще раз свідчить про те, що, опинившись на чужині, остарбайтерам були важливі й особисті романтичні переживання.

Не можна твердити, що початок інтимного життя в Рейху був у східних робітників непродуманим кроком. Вони замислювалися над його наслідками, наприклад, над проблемою вагітності. Тому розпочинати статеві стосунки східним робітникам було страшно, але, як згадує В. Чернобаєв, «... життя вимагає свого... Ось і ми з Сонею. Ну що ж: а раптом завагітнієш?». І тільки після звільнення закохані «вітпустили вуздечку – и народився син, у грудні місяці. У 45-му»². Свої перші любовні почуття остарбайтери згадують і зараз. «В лагері і в мене був друг надзвичайний... він мене... пригорне до себе і поцілує ніжно... ті ніжні поцілунки я пронесла через усе своє життя», – пригадує О. Понеділок³.

В остарбайтерів поряд з позитивними, виникали й негативні почуття до деякого з представників своєї нації. Так, ненависть і заздрість східні робітники відчували до українців з дистрикту «Галичина», бо ті мали більше прав і менше обмежень: «... німці – українцями вважали лише із західної України. Вони не носили «OST» і не були так пригнічені. Ми їх ненавиділи, хоч Марія-бендерка з нами працювала, але ніколи з нею не спілкувалися»⁴.

Дехто засуджував поведінку окремих своїх колег (наприклад, за проституцію, підлабузництво, доноси, крадіжки тощо). Інколи не було взаєморозуміння між цивільними робітниками та військовополоненими. Останні докоряли дівчатам-остарбайтеркам тим, що вони «радо» працюють на німців. Яскравим прикладом такої агресивної поведінки є випадок, що трапився в м. Гросбрайтенбах (Тюрінгія). Тут поруч знаходилися табори для військовополонених і східних робітників. Дивлячись через колючий дріт на гарно одягнених співвітчизниць,

¹ Чернявський В. В. Особливості відображення досвіду примусової праці в щоденниках східних робітників 1942–1945 рр. *Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять*. Зб. наук. праць. Випуск 9. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 114–115.

² Василь Степанович Чернобаєв. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 40.

³ Олександра Іванівна Понеділок. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 225.

⁴ Швейко В. Життя продовжується... (біографічна оповідь). *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 1. Народжені для випробувань / упор. Т. Ю. Нагайко. Тернопіль: АСТОН, 2007. С. 115.

військовополонені сформува­ли про них негативну думку, що вилилася у вірші. Вони передали до табору т. зв. «Лист дівчатам»:

Молодые девушки немцам улыбаются,
Позабыли девушки о своих парнях.
Только одни матери горем убиваются,
Плачут они бедные о своих сынах.

...

Лейтенантам-летчикам, девушки любимые,
Со слезами верности вы в любви клялись.
Но в пору тяжелую соколов забыли вы
И за корку хлеба немцам продались.

...

Под немецких куколок вы прически делали,
Красками окрасились, вертитесь юлой.
Но не нужны соколам краски, букли, локоны
И пройдет с презрением парень молодой.

Дівчата, образившись, склали вірш-відповідь:

Лейтенанты-летчики, сталинские соколы,
Вы ли упрекаете девушек своих.

...

Разве не у девушек жизнь уже разбитая,
И не ваши девушки слезы часто льют,
И не эти ль девушки, всеми позабытые
Жизнь свою невольную горькой чашей пьют?

...

Мы ли виноватые, о соколы, соколы?!
Что у нас на Родине затаен был враг,
Что продал нас девушек, так как продал тысячи,
Что погибли юные на своих полях?

...

Не смогли вы, соколы, постоять за Родину
И упорным натиском разгромить врага
С матерями старыми и детками малыми
Оставляли немцам вы наши города.

Лейтенанты-летчики, соколы отважные,
 Сколько раз вы в верности Родине клялись?
 Но в пору тяжелую клятву позабыли вы
 И в первых же сражениях немцам в плен сдались¹.
 ...

Повсякденна комунікація

Однією з перешкод і незручностей перебування в Рейху для примусових робітників був мовний бар'єр. Більшість із них не знали німецької мови, а тому не розуміли місцевих мешканців. Хоча на роботі й у таборі був перекладач, але це не завжди було зручно (особливо у вихідні дні під час прогулянок містом), а в сільській місцевості перекладачів, як правило, не було взагалі. Тому найкращий вихід з такої ситуації – вивчити іноземну (німецьку) мову. Більшість остівців налаштовували себе відразу на її сприйняття та принаймні недосконале вивчення. Часто знання мови вимагав процес виробництва, коли не було перекладача. Окремі остарбайтери просили адміністрацію табору забезпечити брошурами та книгами німецькою мовою з метою її вивчення². Так, З. Башлай удосконалене таким чином знання німецької мови допомогло в подальшому житті. Вона пригадує: «... я там, на відміну від багатьох наших дівчат, відносилася до мови серйозно. Я читала там німецькі газети, читала німецькою мовою книги и поступово... набирала багаж слів»³. Повернувшись на батьківщину, жінка влаштувалася працювати перекладачем. Проте не всі примусові робітники активно вивчали німецьку мову. Частина відмовлялася це робити на знак протесту проти нової дійсності.

Зазначимо, що «Загальні правила поведження з іноземними робітниками» від 15.04.1943 р. у таборах заохочували організацію мовних

¹ Синяєва (Андрєєва) Олександра Іванівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 320–322.

² Советские люди глазами фашистов. URL: <http://newzz.in.ua/main/1148869802-sovetskie-lyudi-glazami-fashistov.html> (дата звернення: 19.01.2023).

³ Зінаїда Іванівна Башлай. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 198.

курсів з вивчення німецької мови, укладання спеціальних словників для користування в побуті та під час роботи¹.

Повсякденне життя остарбайтерів проходило в чужій країні в оточенні представників різних націй, у тому числі й німецької. І хоча спілкування з пересічними громадянами було заборонене, а з адміністрацією табору чи колегами по роботі – обмежене, східним робітникам у силу об'єктивних і суб'єктивних причин доводилося з ними спілкуватися. До того ж остарбайтери щоденно спостерігали за звичаями, укладом життя німецького народу, манерою одягатися, поводити себе, особливістю організації виробництва, ведення сільського господарства тощо. У результаті спілкування та спостереження у примусових робітників склалося своє враження про специфіку менталітету, організації господарства, розвитку духовної культури іншої нації.

Перше знайомство депортованих з України з цивільним німецьким населенням обумовлювалося його ставленням до них. У результаті нацистської агітації та пропаганди в місцевих громадян чітко сформувалося уявлення про радянських людей (у тому числі українців) як про постійно голодних, неосвічених, безбожних, аморальних напівлюдей-напівтварин. Але досвід спілкування, спостереження та взаємодії під час спільної роботи зруйнував ідеологічний міф. Німецьке цивільне населення побачило в примусових робітниках кмітливих, освічених, здорових, віруючих, інтелектуальних, моральних людей, подібних до себе. Це дивувало німців і викликало сумніви в правильності владної пропаганди. Тому, коли випадала нагода, вони всіляко допомагали примусовим робітникам не лише матеріально (харчами, одягом, взуттям), а й духовно (прагнули розширити коло спілкування, допомогти відвідати рідних, які також працювали у Німеччині). Тож окремі німці віднаходили родичів, друзів, знайомих остарбайтерів й організовували зустрічі між ними.

Інколи німецькі громадяни настільки добре ставилися до остарбайтерів, що ті вважали їх рідними. Так, О. Ластовка, працюючи в бауера, сприймав його родину як свою. Коли в юнака померла мати, він попросив дозволу у своєї господарки називати її мамою. Так він з нею спілкувався до кінця війни. Такі риси характеру окремих німців як доброта, турбота, гарне ставлення до східних робітників асоціювалися в

---

¹ ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 1. Спр. 38: Інформація про умови роботи для іноземних робітників в Німеччині, не датовано. Арк. 3 зв.

остарбайтерів зі «своєю» людиною («... він неначе був наш...»¹) чи комуністом («... він був комуніст»², «...може він і комуніст був... він багато допомагав мені»³). Дослідник В. Даниленко зауважує, що доброзичливе ставлення німців до остарбайтерів характерне більше для сільської місцевості з боку бауерів⁴.

Проте не всі німці були позитивно налаштовані до східних робітників. Переважна частина їх зверхньо ставилися до остівців, дивилися на останніх як на тварин⁵. Тому в скаргах примусових робітників, зафіксованих представниками німецької влади, звучала вимога поводитися з ними як з іншими іноземними працівниками та місцевим населенням. «Нам дуже важливо було знати, що хтось і тут нас уважає людьми, гідними поваги й співчуття. Справа була зовсім не в тому, що нас нагодували, верх брало духовне», – зауважує М. Савченко⁶.

Почуття ненависті в остарбайтерів викликали німецькі підлітки, члени «гітлер-югенд» – майбутні нацисти. Під час прогулянок містом примусові робітники зустрічалися з ними. Зустрічі переростали в сутички: кидання камінням, нецензурні викрики, обзивання⁷. Ці підлітки були злими, агресивними й цинічними. За словами М. Савченко, їх дії «... додавали до нашого рабського існування велику ложку дьогтю. Так і залишилося у мене на все життя почуття відрази до цього юного «цвіту Німеччини»... хотілося відмитися від самої пам'яті про них...»⁸.

¹ Грінченко Г. Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу. *Україна модерна. Наукове видання*. 2007. Число 11. С. 111.

² «Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрою Галкіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 173.

³ Чернявський Ю. Протистояння і примирення. Кобеляки: [Б. в.], 2000. С. 61.

⁴ Даниленко В. Невільники на чужині, «зрадники» на Батьківщині. *Народна армія*. 2002. 12 листопада. С. 7.

⁵ Штрайт К. Советские военнопленные – массовые депортации – принудительные рабочие. *Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований*: пер. с нем. предисл. В. Рана. Москва: Прогресс-Академия; Весь мир, 1996. С. 596.

⁶ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 288.

⁷ Убийвовк Л. І. Раби ХХ століття. Хто вони? Патріоти чи зрадники? Полтава: Форміка, 2006. С. 25.

⁸ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 297.

Цікава рецепція німецького буття в свідомості українця-остарбайтера простежується в листі Віктора з Миргородщини. Юнак, котрий знав німецьку мову, літературу, історію та культуру, був здивований «безкультурністю» тих німців, з якими зустрічався щоденно (на роботі та в таборі). «Ми не могли повірити, що так підло нас обманули», – пише в листі Віктор, натякаючи на німецьку пропаганду про «культурну прекрасну Німеччину»¹. Тобто хлопець із звичайного українського села відчув себе більш культурним, аніж німці.

Злість і бажання помсти в остівців викликали дії окремих господарів, начальників таборів, майстрів тощо. Колишня остарбайтерка, перебуваючи в Німеччині, у своєму щоденнику писала: «... пани мої мені ще гидкіші здаються, і я їх ненавиджу так, що наче б різала б ножем, якби тільки було можна, якби моя воля. Боже! Невже я ніколи не буду панувати над ними? Дай мені, Боже, волю посміятися над ними, посміятися зі злістю, ще гірше, ніж вони сміються з мене!»². Окремі примусові робітники намагалися стримувати свої почуття до німців: «... хотілося махнути лопатою чи киркою, що було в руках, і просто вдарити цього садиста (*майстра-німця*. – В. Д.), не дивлячись куди, не стримуючи сил. Але розум брав гору...»³.

Проблемою для остарбайтерів була недостатня поінформованість не лише про рідних, а й про події на батьківщині, у світі, перебіг війни тощо. Заповнити інформаційний вакуум можна було читанням газет, журналів, тижневиків тощо. У Берліні двічі на тиждень виходила україномовна газета «Голос», видавалися додатки «Українець», «За нову Європу», «Хлібороб», «Вісті», друкувався ілюстрований журнал «Дозвілля»⁴.

Проте, настільки правдивою була інформація, вміщена в офіційних друкованих виданнях, східні робітники не знали. Та й повноцінно забезпечити газетами кілька мільйонів остівців в умовах війни було неможливо. Інколи інформацію про перебіг війни остарбайтери

¹ В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.). Канада, Вінніпег: [Б. в.], 1990. С. 945.

² Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / упор. О. Воропай. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. С. 35.

³ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 289.

⁴ Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 189.

отримували також з листівок і преси, які розповсюджували у таборі підпільники.

Траплялися випадки, коли, щоб підбадьорити робітників зі сходу, інші іноземні робітники ділилися з ними інформацією про перемоги радянської армії: «До мене підбіг... француз Анрі й говорив: «Зіна! Твоє місто вже звільнено, німців прогнали»¹. Втамувати інформаційний голод східним робітникам допомагали також місцеві мешканці. Так, С. Петрашенко згадує, що про поразку німців в районі Курська і Белгорода йому розповів німець, який інколи працював у його господаря².

Важливим складником оstarбайтерівських буднів було листування. Східним робітникам офіційно дозволяли надсилати листи на окуповану територію у вигляді звичайних листівок або листів з оплаченою відповіддю вагою до 250 г і не більше двох разів на місяць. Родичі з України могли давати відповідь лише на звороті отриманого листа з Рейху. Листи у відкритому вигляді передавали керівникові табору разом з оплатою згідно з німецькими тарифами (6 пфенінгів в одну сторону)³. У подальшому вони проходили цензурування.

Окрім написання листів, адресованих на батьківщину, оstarбайтерам дозволяли листування в межах Третього Рейху. Такі листи також подавали керівникові табору у відкритому вигляді⁴.

Розпорядженням ДАФ №3 (1942 р.) східним робітникам дозволяли пересилати поштою фотокартки, але за умови, що на них немає жодних поміток чи написів, а також, що вони міцно приклеєні або зшиті з поштовою листівкою⁵.

На початку 1943 р. затверджено нові правила листування для оstarбайтерів. Німецькі поштові відділення мали право продавати бланки листівок безпосередньо оstarбайтерам за наявності посвідчення особи або

¹ Зінаїда Іванівна Карпенко. *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 65.

² «Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки» – інтерв'ю з Сергієм Петрашком. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 147.

³ *Ostarbeiten mail in world war II: Doc. a. correspondence* / [comp. by]. G. G. Werbizky. Tenaflly (N.j.): Hermitage, 1996. P. 23.

⁴ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А.Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942-1944 рр. Арк. 130 а.

⁵ Там само. Арк. 133.

робітничого паспорту, до яких вносилися відповідна помітка. Окремі примусові робітники могли купувати поштівки на весь табір або завод після дозволу керівництва табору або директора заводу.

Починаючи з 15 березня 1943 р. в обіг уведено особливі поштові бланки листівок для остарбайтерів. Такий бланк складався з двох частин і містив текст трьома мовами: німецькою, українською та російською. На ньому з обох боків ставився штамп табору: з одного боку – адреса відправника й адресата, з другого – свого роду контрольний штамп про проходження цензури (без нього листівку не відправляли)¹.

Щоб лист дістався адресата, у ньому забороняли згадувати про: несприятливі умови роботи та проживання, погане харчування, підпільну (спекулятивну) торгівлю в таборах, недостатню лікарську допомогу, неотримання посилок від рідних, обмеження особистої свободи, бомбардування тощо. Колишні остарбайтери пригадують: «Треба було писати, що харашо, хоч вам плохо. Прийшов був переводчик... і каже: «Дівочки, я все бачу, знаю і розумію. Не пишіть, що вам плохо, пишіть, що харашо, то хоч дома знають, що ви живі, а так перевіре цензура і ваше письмо порвуть»².

У таких умовах остарбайтери в листах часто використовували умовні вислови, порівняння, користувалися кодованими словами. Наприклад, речення «По можливості приходь до нас» означало «Постарайся сюди не потрапити», а речення «Тут чудова погода, часом іде дощ» говорило про постійні нальоти авіації та бомбардування в Німеччині³. Окрім цього, східні робітники повідомляли про справжнє життя в Рейху в завуальованій формі: «...живу я так, як пташка та, що її уловили і посадили у клітку»⁴, «...я тут живу дуже «добре» є що «їсти»⁵, «...я живу (краще за всіх), самі

¹ Ostarbeiten mail in world war II: Doc. a. correspondence / [comp. by]. G. G. Werbizky. Tenaflly (N.j.): Hermitage, 1996. P. 23–24.

² Лахно В. Повсякденні духовні практики примусових робітників у Третньому Рейху у спогадах колишніх остарбайтерів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 111. С. 35.

³ Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 196–197.

⁴ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 104: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, вересень 1943 р. Арк. 99.

⁵ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 103: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, вересень 1943 р. Арк. 51.

повинні розуміти й самі повинні знати»¹. А ще не завжди в листах повідомляли правду через небажання спричинити біль рідним: «Не жалілася, щоб не так мама за мене хвилювалася»².

Описувати справжнє життя в Рейху остарбайтери могли в таємних листах, які передавали рідним на батьківщину через тих, хто повертався додому через хворобу, або німецьких солдат. На такі листи остівці просили рідних не відповідати.

Складником повсякденного життя східних робітників стало очікування листа від рідних. Колишня остарбайтерка К. Шевеля так описує цей процес: «...як ідемо повз коменданта, а... він понаставляє коло вікон откритки отак рядом, то ми дивимось: «О, є, є! Комуś є вже откритка»³. З листів працюючі в Німеччині дізнавалися про подробиці життя свого села. За спостереженням дослідниці Т. Пастушенко, вони жадібно ловили всі новини, які надходили з дому, у свідомості продовжували активно жити подіями свого села: як «вродив» хліб і городина; хто народився, одружився, помер; як «без мене на хуторі»; «що балакали люди за мене після мого виїзду» тощо⁴.

Дозвілля

Важливе місце в повсякденному житті східних робітників займали культурні потреби. З-поміж видів культурного дозвілля остарбайтерів було відвідання різноманітних розважальних заходів та закладів у Рейху: футбольного матчу, фотоательє, цирку, концертних залів тощо. Але такі випадки траплялися порівняно рідко⁵.

¹ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 103: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, вересень 1943 р. Арк. 108.

² Швейко В. Життя продовжується... (біографічна оповідь). *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 1. Народжені для випробувань / упор. Т. Ю. Нагайко. Тернопіль: АСТОН, 2007. С. 115.

³ Лахно В. Повсякденні духовні практики примусових робітників у Третньому Рейху у спогадах колишніх остарбайтерів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 111. С.35.

⁴ Пастушенко Т. В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2003. Вип. 7. С. 229.

⁵ Дмитренко В. Повсякденні культурні практики українських примусових робітників Третнього Рейху. *Культурні практики як чинник соціокультурної модернізації сучасного українського суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*

Якщо ж відвідувати подібні заклади оствіці не могли, то їхні щоденні позаробочі розмови мали певне естетичне забарвлення. Вони обговорювали переглянуті раніше фільми, прочитані ще до війни книги, співали українських пісень, розповідали вірші. Колишній остарбайтер Є. Руднев пригадує: «Вечорами хлопці... збирались у бараці і згадували довоєнний час; пам'ятаю, розказували по декілька разів зміст кінофільмів «Путівка в життя», «Чапаєв», «Семеро сміливих», дехто декламував вірші. Життя у цих довоєнних кінофільмах здавалося нам тоді ошатним і безмежно привабливим, наче з якоїсь дивної казки»¹.

Основним жанром фольклору остарбайтерів були «невільницькі» пісні та думи, які оспівували страждання «бранців» на каторзі, знущання «мучителів», містили звернення та прохання якнайшвидше звільнити їх і розбити проклятих ворогів. Так, Є. Босяк розповідає: «Вільний час проводили не весело. Збиралися ми в одній кімнаті, яка була виділена, згадували про свою батьківщину... співали українські пісні»².

Час від часу Імперська служба безпеки дозволяла гастролі театральним трупам з України. Організовувало гастролі німецьке товариство «Сила через радість» (нім. Kraft durch Freude)³. Гастролери отримали право виступати з концертами перед остарбайтерами у таборах і виробничих приміщеннях. Артистам категорично забороняли прямі контакти з робітниками, а самі виступи не мали права відвідувати німецькі та іноземні робітники. Для східних робітників такі концерти стали особливо пам'ятними моментами перебування в Рейху. Так, найяскравішим враженням полтавської остарбайтерки М. Лобко залишилося відвідання концерту українських бандуристів: «Хочу описати і найяскравіше враження про той час... взимку чи навесні 1943 р. повів нас старий мастер на концерт... осіб 200–250... Виходе ансамбль бандуристів... Я до цих пір пам'ятаю кожен пісню... зал буквально плакав.

(Полтава, 21–22 квітня 2015 року) / за заг. ред. А. І. Литвиненко, О. В. Лук'яненко. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2015. С. 39.

¹ Руднев Євген Миколайович. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 237.

² Босяк Євгенія Степанівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 87.

³ Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 192.

Німці-супроводжуючі розгублено дивляться, не можуть нічого зрозуміти»¹.

Інколи місцеві громадяни активно долучалися до остарбайтерського дозвілля. В. Чернобаєв пригадує: «... німці... приносили флейти, гармошки, піаніно. Вони грали, нас просили, щоб ми співали «Стеньку Разіна»². Також траплялися випадки, коли дехто з німців намагався прилучити своїх робітників до мистецтва. З. Башлай пригадує, як господарка щодня грала на піаніно «Місячну сонату», доки вона прибирала в кімнаті. Свою робітницю П. Єскіну господарка брала з собою, коли її сім'я проводила дозвілля в культурних установах Німеччини. Колишня остарбайтерка таким чином побувала в кількох містах Німеччини, відвідала музеї, берлінський зоопарк тощо³. У деяких таборах примусовим робітникам пропонували у вільний від роботи час перегляд кінофільмів.

Декому із східних робітників (особливо тим, які працювали в аграрному секторі економіки або прислугою) дозволяли передплачувати та купувати книги. М. Коробенко таким чином прочитав «Зруйноване гніздо» А. Кащенко, книгу про гетьмана Мазепу, постійно читав журнал «На досуге», газети «Нове українське слово» та «Краківські вісті»⁴. Навіть німецькі громадяни, розуміючи потреби окремих остівців в інформації та самоосвіті, передавали книги в табори.

Окремі елементи німецької культури та побуту колишні остарбайтери наслідуватимуть в умовах радянської дійсності після війни. Деякі риси характеру німців, їхні норми життя, правила поведінки настільки вразили східних робітників, що вони їх інтерполювали у власну повсякденність.

У свою чергу окремі вчинки остарбайтерів впливали на свідомість німців, змінювали їхнє ставлення до подій і явищ дійсності. Так, господарка покарала М. Власенко за те, що вона ховала та носила

¹ Лобко (Дробота) Марія Григорівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 200–201.

² Василь Степанович Чернобаєв. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 42.

³ «Всю свою подноготную рассказала...» – інтерв'ю з Поліною Єскіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 104–105.

⁴ Коробенко Михайло Митрофанович. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 406–407.

військовополоненим хліб. Пізніше Марія їй сказала: «Але ж у тебе чоловік воює, може, також потрапить у полон, може, також кусочок хліба буде просити, уяви собі, як це буде добре, якщо хтось дасть кусочок хліба»¹. Після цього німкеня видавала остарбайтерці продукти харчування й цигарки для військовополонених, попросивши, щоб дівчина робила це таємно і її не спіймали.

***

Таким чином, матеріальний складник повсякдення остарбайтерів формувався двома шляхами: «зверху» – спеціальними німецькими органами та законодавством і «знизу» – безпосередньо примусовими робітниками. Остівці, сприймаючи нову дійсність, виробляли своє ставлення до неї, впливаючи тим самим на матеріальний світ і створюючи нову повсякденність. У своєму щоденному житті вони, діючи свідомо чи несвідомо, виробили низку особливих ліній поведінки в екстремальних умовах. Причому залежно від ситуації застосовувалася не одна, а кілька стратегій поведінки щодо роботи, проживання, харчування, одягу, медичного обслуговування тощо. В той же час, відзначимо, що на вироблення цих ліній поведінки впливав попередній життєвий досвід людини, її походження та рівень освіти.

Поряд із природними потребами, задоволення яких є умовою фізичного існування людини (їжа, одяг, житло тощо), важливе місце в її житті посідають духовні запити. Східні робітники, перебуваючи в Третьюму Рейху, дбали не лише про свої фізіологічні потреби, а й про свій внутрішній світ. Він, як правило, включав самовизначення особи, формування життєвих орієнтирів (ставлення до рідних, оточуючих, батьківщини тощо). Оскільки значна частина остарбайтерів – це молодь чи навіть діти, отже, вони в цей період переживали етап становлення особистості. Звичайно, потрапивши в нове культурне середовище, вони, з одного боку, звикали, пристосовувалися до нього, а з іншого – вносили свої корективи, впливали, запозичували окремі його елементи і використовували нагромаджений досвід у подальшому житті.

---

¹ Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». Полтава: АСМІ, 2005. С. 73.